

Ilustracja 1. Camaldoli (Toskania), *Sacro Eremo*, sztych, 1570. Wg P. Bossi, A. Cerrati, 1993, s. 62

Figure 1. Camaldoli (Toscany), *Sacro Eremo*, etching 1570. Based on P. Bossi and A. Cerrati, 1993, p. 62

Otrzymano:
29 października 2023 r.
Zaakceptowano:
26 listopada 2023 r.

MARIA BRYKOWSKA, prof. dr hab. inż. arch.
Wydział Architektury, Politechnika Warszawska
maria.brykowska@wp.pl; <https://orcid.org/0000-0002-5877-2017>
DOI: <https://doi.org/10.17388.WUT.2023.0004.ARCH>
Licencja/License CC BY-NC-ND 4.0 (creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0)

OGRODY W PUSTELNIACH ZAKONÓW KAMEDUŁÓW, KARTUZÓW I KARMELITÓW BOSYCH W XVII I XVIII WIEKU

CZEŚĆ 1

WPROWADZENIE

Naukowe badania nad ogrodami w klasztorach na ziemiach polskich zapoczątkował Gerard Ciołek w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej w 1938 roku i kontynuował na Politechnice Krakowskiej do 1966 roku, zbierając m.in. materiały do pracy obejmującej okres od X do XIX wieku¹. Niewielką ich część opublikował w 1954 roku, uwzględniając podział, według reguły zakonów, na ogrody w klasztorach wszystkich zakonów (benedyktyni, cystersi, zakony żebracze itd.) w tym i eremickich (kartuzi, kameduli)². Niniejszy artykuł poświęcony ogrodom w pustelniach stanowi kontynuację badań autorki nad nowożytnymi założeniami sakralnymi, m.in. pustelni³.

W 1997 roku Matthias Mülitzer przedstawił łącznie najważniejsze problemy założeń i architektury pustelni trzech zakonów — kartuzów, kamedułów i karmelitów bosych, uwzględniając zarówno ich pokrewne elementy reguły i programu, jak i różnice architektoniczno-przestrzenne⁴.

¹ G. Ciołek, *Założenia klasztorów ogrodów w Polsce od X do XIX wieku*, materiały zgromadzone zostały w latach 1938–1966, rkps/masz., Archiwum NID, „Teki Ciołka”. Jestem winna podziękowanie panu P. Mazurowi za udostępnienie rysunków i własnych badań zbioru.

² G. Ciołek, *Ogrody polskie*, PWN, Warszawa 1954, s. 14–16.

³ M. Brykowska, *Nowożytny zespół sakralny 1. połowy wieku XVII w Polsce*, rozprawa doktorska na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej pod kierunkiem doc. dr A. Miłobędzkiego, 1966, Biblioteka WA PW. Zawiera ona pierwsze badania pustelni kamedulskich (Rytwiany, Warszawa-Bielany) i eremu w Czernej; część badań ukazała się w druku po dalszych studiach, m.in. we Włoszech: M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu*, [w:] *Sztuka około 1600*, PWN, Warszawa 1974, s. 225–246; M. Brykowska, *Pustelnia w Czernej*, BHS XVIII, 1981, nr 2, s. 156–178.

⁴ M. Mülitzer, *Eremitischer Klosterbau im Vergleich*, [w:] *The Mystical Tradition and the Cartusians*, vol. 13, *Analecta Cartusiana*, ed. J. Hogg, Salzburg 1997, b.s. Autorowi winna jestem podziękowanie za materiały do niniejszej pracy.

We wszystkich zakonach kontemplacyjnych w Europie, opierano się na tradycji z pierwszych wieków chrześcijaństwa, kiedy w III–V wieku na Wschodzie, na terenie Egiptu, Syrii i Palestyny, powstawały pustelnie w miejscach odosobnionych, na pustyni bądź w grotach (naturalnych i wykuwanych na zboczach). O duchowości, miejscach lokalizowania pojedynczych cel pierwszych eremitów (z czasem zgrupowanych wokół celi „mistrza”) wiadomo z literatury z epoki i późniejszych opracowań, wzbogaconych wynikami badań archeologicznych prowadzonych m.in. przez Uniwersytet Warszawski w Egipcie od 1986 roku⁵. Pustelnie łączyła przede wszystkim lokalizacja w miejscach odosobnionych, w górach, w otoczeniu lasów. W granicach klauzury — zabudowa klasztorna wyróżniała się lokalizacją świątyni w centrum (laura), w otoczeniu ogrodów. Mnisi w pustelniach wspólnie uczestniczyli w Eucharystii, modlitwie chórowej i w pracach w ogrodzie oraz indywidualnie poświęcali czas na modlitwę, medytację i studia — w ciszy i samotności w oddzielnych celach z ogródkami.

W Polsce, szczególnie po ukazaniu się w druku w latach 60. XX wieku prac nt. historii Kościoła — w tym działalności zakonów, pod redakcją Jerzego Kłoczowskiego, pojawiły się opracowania monograficzne pustelni — m.in. architektury Kartuzji pod Gdańskiem, pustelni kamedułów na Bielanach krakowskich i warszawskich oraz w Wigrach⁶. Publikacje uwzględniały reguły/konstytucje zakonu, problem lokalizacji, programu, architektury i rozplanowania pustelni w tym ogrodów, ale nie popartych szerszymi badaniami.

Tematyka ogrodów w eremach pojawiła się w opracowaniach ogólnych nt. historii ogrodów, np. w II wydaniu książki Gerarda Ciołka, rozszerzonej przez Janusza Bogdanowskiego, w książce Longina Majdeckiego oraz w nielicznych, nowszych monografiach⁷. Stosowana była metoda badań ogrodów klasztornych według Gerarda Ciołka; polegała ona (jak w przypadku badań ogrodów historycznych w rezydencjach) na wykonaniu analizy wcześniejszych badań i publikacji, na badaniach historycznych — źródła archiwalnych (w tym kartografii i ikonografii) i na analizie ogrodów jako dzieła sztuki. Opracowanie wniosków było możliwe po wykonaniu pomiarów stanu istniejącego (geodezyjnego i architektonicznego części klauzury i przylegającego obszaru) oraz badań

⁵ Po 1986 roku badania w Egipcie kontynuował Tomasz Górecki (brat autorki), który odkrył 2 eremy pustelników koptyjskich w dawnych grobowcach faraonów w Sheikh Abd el-Gurna (Zachodnie Teby) — cele z kaplicami i wystrojem, 2 Księgi koptyjskie i fragmenty sprzętów z IV–VII wieku pozwalające odtworzyć życie pierwszych anachoretów. Por.: T. Górecki, *Archeological Research in the Hermitage in Tomb 1152 in Sheikh Abd el-Gurna (West Thebes)*, „Polish Archeology in the Mediterranean”, 2008, vol. 20, s. 225–236; M. Mülitzer, *Eremitischer Klosterbau...*, op. cit., b.s.; J. Kłoczowski, *Od pustelni do wspólnoty*, Czytelnik, Warszawa 1987; K. Biskup, ks., *Istotne elementy duchowości pustelniczej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 2018, nr 27 (3), s. 212–228.

⁶ J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, [w:] *Kościół w Polsce*. T. 1, *Średniowiecze*, Kraków 1968, s. 375–584; tenże, *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Kościół w Polsce*. T. 2, *Wiek XVI–XVIII*, Kraków 1969.

⁷ G. Ciołek, *Ogrody polskie*, Arkady, Warszawa 1978 (wznowienie przygotował i uzupełniające materiały napisał J. Bogdanowski); L. Majdecki, *Historia ogrodów*, T. I, *Od Starożytności do Baroku* (wyd. I, Warszawa 1978), zmiany i uzupełnienia A. Majdecka-Strzeżek, PWN, Warszawa 2007.

stratygraficznych w terenie — założenia i architektury (tj. faz budowy — od analizy pierwotnej topografii terenu) oraz funkcji i formy zachowanych ogrodów, bądź ich reliktyw⁸. Niezwykłą pomocą w badaniach ogrodów służyła księga pt. *Tezaurus sztuki ogrodowej*, w której autorzy Marek Siewniak i Anna Mitkowska przy pomocy haseł wprowadzili w obieg naukowy, jednolite pojęcia i nazewnictwo elementów historycznych ogrodów, w zakresie funkcji, formy, treści ideowych, kompozycji i lokalizacji w zespole architektonicznym⁹.

W ostatnich latach wzrosło zainteresowanie ogrodami klasztornymi w miastach i wybranych zakonów, jak np. cystersów. Pojawiły się też opracowania poświęcone *sacrum* w ogrodach klasztornych, w tym w pustelniach — wyrażane zarówno przez symbole i treści, jak i formy zieleni oraz ogrodu, uporządkowanego i szczęśliwego, utożsamianego z chrześcijańskim wyobrażeniem Raju. Jednocześnie zwrócono uwagę na problem percepcji ogrodu przez każdego użytkownika¹⁰. Badaniami objęto też wartość zabytkową ogrodów i *sacrum* krajobrazu¹¹.

Tematem niniejszej pracy są dzieje ogrodów nowożytnych uwzględnianych już na etapie projektu założenia architektoniczno-przestrzennego w pustelniach kamedułów, kartuzów i karmelitów bosych. Podstawą opracowania były publikowane źródła pisane, kartografia i ikonografia oraz studia nad dziejami i topografią poszczególnych eremów. W przypadku prezentowanych ogrodów w pustelniach, przeprowadzenie pełnych badań łącznie z założeniami architektoniczno-przestrzennymi w terenie nie było możliwe, przede wszystkim ze względu na dużą ich liczbę, bądź na obowiązującą klauzurę, ewentualnie zniszczenia w okresie po zniesieniu klasztorów od końca XVIII wieku i w XIX wieku.

⁸ M. Brykowska, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Oficyna Wydawnicza PW, Warszawa 2003; M. Brykowska, *Twórczość architekta Gerarda Ciołka w okresie pracy w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej oraz jego metoda badań zabytkowych ogrodów*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki”, t. 4, red. M. Rozbicka, Oficyna Wydawnicza PW, Warszawa 2022, s. 62–119

⁹ M. Siewniak, A. Mitkowska, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998.

¹⁰ T. Baumgartner, *Die Gärten der Kartause*, [w:] *Kartause Maurerbuch*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege”, 1999, LIII, z. 2/3/4, s. 555–570; M. Szafrńska, *Człowiek w renesansowym ogrodzie*, wyd. Miniatura, Kraków 2011; *Architektura w służbie duchowości pustyni*, 2014, <https://pustyniakarmelu.blogspot.com/search/label/Duchowo%C5%9B%C4%87%20pustyni> [dostęp: 11.11.2022]; Z. Myczkowski, [nt. ogrodów na Bielanych krakowskich i w Rytwianach], [w:] *400 lat Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach, 1617–2017*, red. ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek, Rytwiany 2017, s. 76–78; M. Paknys, *Pažaislio kamaldulio sodai*, „Acta Academiae Artium Vilnensis”, 2018, t. 88–89, s. 69–75 (*Streszczenie* 8 ss.) [https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20\(ivadas\).pdf](https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20(ivadas).pdf) [dostęp: 21.10.2022]; J.R. Herman, *Klostergärten aus Sicht von Botanik und Kulturgeschichte*, [w:] *Jahrbuch Nassanischen Verein Naturkunde*, 142, Wiesbaden 2021, s. 29–55; M. Milecka, S. Malawski, *Ogrody klasztorne w krajobrazie historycznym Lublina*, Lublin 2022, s. 2–62; M. Brykowska, *Erem w Pożajściu. Barokowy, architektoniczny zespół sakralny w ogrodach*, 2023 [w druku: „Barok” — UW].

¹¹ A. Mitkowska, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Lublin 2012, s. 121–134; J. Królikowski, *Sakralne widzenie krajobrazu*, „Sacrum w krajobrazie”, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 17, Komisja Krajobrazu Kulturowego, Sosnowiec 2012, s. 41–46. Z. Myczkowski, *Krajobraz kulturowy — fenomen integracji dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 2018, nr 56, SKZ, red. K. Kuśnierz, Warszawa–Kraków, s. 70–87.

Najważniejsze rozważania obejmowały okres XVII–XVIII wieku, z tego względu, że powstały wówczas najbardziej interesujące rozwiązania ogrodów, a ponadto zachowała się ich dokumentacja — głównie w inwentarzach, rycinach i obrazach z epoki. Uwzględniono przede wszystkim ogrody zrealizowane zgodnie z regułą na ziemiach Rzeczypospolitej i wybrane przykłady z Europy, w obrębie ogrodzonej klauzury (*sacrum*). Podano analizie zespoły znane autorce z autopsji bądź z opublikowanych dziejów pustelni, w zakresie konfiguracji terenu, układu wodnego, programu i stref klauzury, układu architektoniczno-funkcjonalnego i kompozycji oraz najbliższego otoczenia (zalesienie, łąki, aleje dojazdowe, folwark itp.)¹².

Wyniki badań przedstawione zostały w kolejności zakładania klasztorów pustelniczych: kamedułów, kartuzów i karmelitów bosych. Uwzględniono ich indywidualne cechy, w zakresie lokalizacji i rozplanowania zgodnie z regułą, a przede wszystkim rozmieszczenia ogrodów w zespole architektonicznym — ich funkcje, formy i roślinność oraz wartości jako dzieła sztuki. Ogrody projektowane równocześnie z całym założeniem, rozmierzali i uprawiali przede wszystkim sami zakonnicy korzystając z podręczników i opracowań, jak np. Jana Stanki (1472), Piotra Krescentyna (tłumaczone przez Andrzeja Trzycieskiego — 1540) czy późniejszych¹³.

Ostatnia część, została poświęcona tematowi *sacrum* w ogrodach eremickich — obecnego w przestrzeni, formach i znakach symboli; uwzględniono znaczenie ogrodów w życiu eremitów oraz dla ładu przestrzennego i kompozycji zespołu sakralnego z kościołem w centrum *jako miejscem celebracji Eucharystii*¹⁴.

Ze względu na duży materiał, całość pracy została podzielona na dwie części: 1. Ogrody w pustelniach kamedułów, która ukaże się w niniejszym tomie „Studiów”, oraz część 2. poświęcona ogrodom w kartuzjach i pustelniach karmelitów bosych, a także wspólnej problematyce *sacrum* w ogrodach eremickich, podsumowanych łącznie (druk w kolejnym tomie „Studiów”).

OGRODY W PUSTELNIACH KONGREGACJI KAMEDUŁÓW PUSTELNIKÓW GÓRY KORONNEJ

CAMALDOLI I SACRO EREMO

Początki i dzieje zakonów kontemplacyjnych zostały wielokrotnie publikowane, a mimo to warto je przypomnieć w skrócie. W Europie, kontynuatorem praktyki eremitów na wschodzie był św. Benedykt z Nursji, który początkowo jako pustelnik mieszkał w grocie koło Subiaco, a później około 529 roku założył zakon benedyktynów z klasztorem na

¹² Pustelnie przedstawiono chronologicznie, a ogrody były analizowane według metody G. Ciołka, kontynuowanej bądź poszerzonej przez autorkę i innych badaczy (por. przypis 9, 10, 11).

¹³ G. Ciołek, *Ogrody polskie...*, op. cit., s. 22; A. Paczuska, *Zielnik klasztorny. Sekrety Bożej apteki*, www.zielnik-klasztorny-anna-paczuska.pdf [dostęp: 10.09.2019]; M. Paknys, *Pažaislio kamaldulio sodai...*, op. cit.

¹⁴ W.J. Pałęcki, MSF, *Stużba Boża kamedułów polskich...*, Wyd. KUL, Lublin 2012, s. 95, 98, 100–101, 119; A. Zachariasz, *Sacrum i ogród — wzniosłość i genius loci*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 22, Sosnowiec 2013, s. 113–127; I. Myszka-Stąpór, *Elementy ogrodowe. Ich forma, funkcja i znaczenie*, monografia, „Sztuka ogrodu, sztuka krajobrazu”, 2014, nr 3; N. Mojżyn, *Rajski ogród jako topos szczęścia w chrześcijaństwie komunikacji kulturowej*, „Kultura–media–teologia”, 2018, nr 34, s. 39–61.

Monte Cassino. Program klasztoru zakonu z ogrodami znany dopiero z planu w **St. Gallen** (około 820 roku) przewidywał *w obrębie murów wszystko co niezbędne, wodę, młyn i ogród* — w tym — wirydarz, ogród ziołowy, warzywniak, sad, domek ogrodnika i zieleni na cmentarzu¹⁵.

Do klasztoru benedyktynów w Classe wstąpił Św. Romuald z Rawenny, który następnie po pobycie w Cuixa i w pustelni obok klasztoru, w Pirenejach, ostatecznie osiadł w **Camaldoli koło Arezzo** w górach Apeninach. Tam wzorując się na pismach i praktyce świętych pustelników na Wschodzie, założył w 1012 roku (1023) poza klasztorem cenobitów w **Fontebono**, w odległości 3 km i powyżej 400 m, w otoczeniu lasu — zespół **Sacro Eremo**. Początkowo zakonnicy zamieszkali w pięciu oddzielnych, drewnianych celach z ogródkami i żyli w odosobnieniu według surowej reguły, poświęcając się modlitwie, kontemplacji i pracy w milczeniu. Od 1027 roku uczestniczyli we wspólnych modlitwach w oratorium pw. S. Salvatore. W 1080 roku Klemens II po spisania przez o. Rudolfa I pierwszych konstytucji, zatwierdził Kongregację Kamedułów Zakonu Św. Benedykta¹⁶.

Zespół Sacro Eremo stopniowo był rozbudowywany: budynki drewniane wymieniano na murowane, jednonawowy kościół konsekrowany w 1220 roku kończony był do XVI wieku z kapitułarzem i zakrystią oraz z biblioteką nad celą św. Romualda z ogródkiem. Ogród eremitorium, w 1570 roku z czterema rzędami 18 domków pustelniczych z oratoriami i ogródkami, rozdzielały trawiaste aleje [il. 1]. Eremici, jak anachoreci na wschodzie uprawiali ogródek na użytek własny (na początku sami przyrządzając sobie jedzenie). Uświęcona przestrzeń — miejsce kontemplacji i modlitwy, z czasem z placem przed kościołem, z kuchnią z refektarzem w sąsiedztwie kapitułarza i *foresterium* przy bibliotece na przeciwko, otoczono w 1631 roku nowym murem z bramą¹⁷.

Według obowiązującej od XI wieku Reguły św. Benedykta i Konstytucji Kamedułów i tradycji, budowano liczne klasztory we Włoszech w dwóch zespołach — klasztor dla benedyktynów-cenobitów i erem dla kamedułów-pustelników. Do części eremickiej przechodzili mnisi na własne żądanie. Początkowo korzystano ze wspólnego folwarku, *foresterii* i użytkowych ogrodów położonych jak w Camaldoli przy klasztorze benedyktynów w Fontebono. Znana jest rola zakonu benedyktynów w zakładaniu przez różne późniejsze zakony ogrodów w klasztorach. Uwzględniano przy tym ich rozmieszczenie w zależności od ukształtowania i nasłonecznienia terenu, ich rodzaju, formy i roślinności

¹⁵ O św. Benedykcie za: https://pl.wikipedia.org/wiki/Benedykt_z_Nursji [dostęp: 27.09.2019]; cytat według konstytucji z 1085 roku, za: M. Milecka, *Średniowieczne dziedzictwo sztuki ogrodowej klasztorów europejskich*, „Hereditas Monasteriorum”, 2012, nr 1, s. 31–56.

¹⁶ P. Bossi, A. Ceratti, *Eremi Camaldolesi in Italia. Luoghi, Architettura, Spiritualità*, ed. Vita e Pensiero, Milano 1993, s. 22–29; *La Riserta naturale biogenetica di camaldoli 1012–2012. Mille anni de rapporto uomo — foresta*, red. A. Bottecci, Camaldoli, „Millenario 1012–2012”, s. 17–18; R. Witkowski, *Duchowość kamedułów kongregacji Monte Corona. Wprowadzenie do problematyki*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 13; M. Mülitzer, *Eremitischer Klosterbau...*, op. cit., s. 5, 10–11 (autor przedstawił rekonstrukcję pierwszych budowli eremickich, m.in. typ laury w Palestynie i klasztor w Atos oraz celę z ogródkiem w Egipcie).

¹⁷ S. Frigerio, U. Cartoni, M. Ferrari, *Camaldoli. Note storiche spirituali artistiche*, ed. Camaldoli, 2013; Tablica z 1631 roku wmurowana przy bramie poświadcza założenie eremu w 1012 roku — por.: P. Bossi, A. Ceratti, *Eremi Camaldolesi...*, op. cit., s. 35–43; *La Riserta naturale...*, op. cit., s. 17–18.

oraz od położenia względem funkcji budowli, co potwierdza ww. plan sytuacyjny klasztoru zakonu w St. Gallen¹⁸.

W Camaldoli, w Sacro Eremo przebywał jakiś czas kameduła bł. Paweł Giustiniani, który w 1520 roku udał się kolejno do trzech pustelni (z grotami) z myślą o trwałym odnowieniu życia kamedułów-eremitów. W rezultacie, w oparciu o własne szkice Sacro Eremo i tekst *Regola della vita Eremitica* założył on nowy, surowszy zakon kamedułów zatwierdzony w 1525 roku przez Klemensa VII.

PIERWSZE PUSTELNIE KONGREGACJI KAMEDUŁÓW PUSTELNIKÓW GÓRY KORONNEJ

Dwa lata po śmierci Giustinianiego w 1530 roku zaczęto budować według nowej reguły pierwszy erem, z fundacji szlachcica Galeazza Garibaldiego na górze **Monte Corona** koło Perugii. Dał on początek Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona, do której należały pustelnie podlegające jednej władzy generalnej zakonu z siedzibą we Włoszech (Monte Corona), bez podziału na prowincje, tylko na 5 nacji: Ecclesiastica, Lombardo-Veneta, Neapolitana, Polacca i Germano-Ungarica¹⁹.

Według nowej konstytucji, w Monte Corona kontynuowano tradycyjne zasady lokalizacji pustelni: *na szczycie gór, wśród lasów, w oddaleniu od miast i zgiełku światowego*; zapewniało to mnichom odpowiednie warunki samotności, milczenia i poświęceniu się modlitwie, kontemplacji i pracy w odosobnieniu, m.in. w ogrodach²⁰. Szczególną opieką zakonu objęty był las, co gwarantowała konstytucja: *Pustelnie nasze mają być między gęstymi lasami, które sadzeniem, szczepieniem, obcinaniem niech się zachowują i pomnażają i dlatego w obrębie eremu drzew ścinać nie wolno, aby nie zniszczyć piękności miejsca; a kto bez pozwolenia Przeora wytnie jakie zielone drzewo, za każde ma pościć raz o chlebie i wodzie, a jeżeli zaś Przeor miejscowy bez zezwolenia Kapituły domu, nakazał cięcie drzewa w klauzurze Eremu, niech będzie ukarany dyscypliną cyrkularną od Ojców Wizytatorów lub Kapituły Generalnej; co się rozumie, jeżeli cięcie przechodzi liczbę 4 lub 5 drzew i to przez cały czas jego przeorostwa, co się nie powinno robić bez słusznych przyczyn, wyjąwszy gdyby drzewa takowe szpeciły piękność miejsca*²¹.

¹⁸ Pełny komentarz do najstarszego znanego planu w St. Gallen, przedstawiano wiele razy w literaturze, por.: L. Majdecki, *Historia ogrodów...*, op. cit., s. 63, 70–71; M. Milecka, *Średniowieczne dziedzictwo...*, op. cit., s. 33, 68–70. W Cluny zachowała się makieta z 1855 roku zabudowy opactwa benedyktynów z ogrodami w XVIII wieku.

¹⁹ G.M. Croce, *Monasticon Coronense I. La Congragazione Camaldolese di Monte Corona e i suoi eremi in Italia, Analecta Cartusiana*, 311, red. J. Hogg, S. Excoffon, A. Girard, D. Le Blévec, Salzburg 2015, s. 5–22; R. Witkowski, *Duchowość kamedułów...*, op. cit., s. 14; M. Mülitzer, *Einheit und Vielfalt in der Klosterarchitektur der Kameldulenser von Monte Corona/Jedność i różnorodność architektury klasztornej kamedułów kongregacji Monte Corona*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, 2016, s. 60–63.

²⁰ L. Zarewicz, *Zakon kamedułów, jego fundacje i dziejowe wspomnienia w Polsce i Litwie*, Kraków 1871, s. 12–20, <http://www.wbc.poznan.pl/libra> [dostęp: od 2019]. Por.: K. Skawiński, ks., *Ideał życia pustelniczego w zakonie kamedułów*, [w:] *Idźcie do Źródła. 2001. Materiały z sympozjum*, red. W. Kowalewski, ks., II wyd., Rytwiany 2021, s. 14–46.

²¹ *Reguła św. Benedykta i Konstytucje Zgromadzenia Kamedułów Pustelników Góry Koronnej*, Kraków 1912, s. 13; oryginalny tekst włoski z konstytucji 1639 roku, w: *La riserta naturale...*, op. cit., s. 37; M. Brykowska, *Zespół architektoniczny pustelni kamedulskiej na warszawskich Bielanych*, [w:] *Las Bielański, rezerwat przyrodniczy w Warszawie*, red. T. Baum, P. Trojan, Warszawa 1982, s. 42–64, przypis 47.

Położenie i program pierwszej pustelni na Monte Corona, wywodziły się z wcześniejszej praktyki benedyktynów i kamedułów w Sacro Eremo. Jednak w porównaniu do dwóch zespołów architektonicznych w Camaldoli, w Monte Corona cały program klasztorny i pustelniczy zrealizowano w jednym zespole, według idei Pawła Giustinianiego — *bezpośredniego dostępu do życia pustelniczego bez etapu pośredniego w klasztorze cenobitów*. Ta pustelnia stanowiła model dla przyszłych fundacji kongregacji kamedułów²².

W Monte Corona wszystkie budowle i ogrody otoczone wspólnym murem klauzurowym podzielone zostały na dwie strefy, które wcześniej zaczęły się tworzyć już w Sacro Eremo. Część frontowa — od strony głównego wejścia jedną bramą klauzurową na plac przed kościołem („zamkniętym”), przeznaczonym dla kamedułów, dostępna była dla świeckich/mężczyzn (a w wybrane dni także dla kobiet). Druga strefa — oddzielona dodatkowym murem — obejmowała prezbiterium (z oddzielnym wejściem) i chór za ołtarzem głównym oraz ogród eremitorium z zespołem domków pustelniczych z ogródkami, była objęta klauzurą papieską i przeznaczona wyłącznie dla ojców kamedułów (księży). Ten podział na strefy, niezależnie od indywidualnych rozwiązań wynikających m.in. z topografii terenu, był zawsze przestrzegany [il. 2A].

Do pustelni Monte Corona od północy prowadził pod górę obudowany murem wjazd przez bramę na plac przed kościołem. Strefę I z jednonawowym kościołem w centrum i przyległe zabudowania zlokalizowano na wykarczowanym i splantowanym zboczu góry: do kościoła od wschodu, przylegała zakrystia, wieża/*campanilla* i kapitularz. Od zachodu — położony był klasztor z gospodarczym podwórzem ze studnią i domem gościnnym od północy z drugim dziedzińcem z niską zielenią, z bramą z placu kościelnego. Charakterystyczne było wykorzystanie spadku terenu na budowę skrzydła klasztornego zachodniego, przy którym urządzono ogrody na dwóch równoległych tarasach wspartych na murach oporowych — połączonych schodami. Ogrody te znajdujące się w sąsiedztwie kuchni, według tradycji benedyktynów, miały charakter użytkowy — uprawy warzyw i ziół. Od południa do kuchni przylegał refektarz z kolejnym tarasem z ogrodem zapewne ozdobnym, opartym na murach oporowych, co potwierdza znany widok pustelni na sztychu z 1744 roku²³. Dalej na zachód teren przylegający do muru klauzurowego i obudowy wjazdu wypełniały drzewa zapewne owocowe, gdy od południa wzdłuż muru oporowego eremitorium, mogła znajdować się winnica. Wszystkie ogrody były oparte na podziale kwaterowym lecz kompozycyjnie nie były ze sobą powiązane.

Strefę II — ogród eremitorium, zaprojektowano od strony południowo-wschodniej wykorzystując za kościołem naturalne spadki zbocza góry: trzy rzędy domków z ogródkami wznosiły się w otoczeniu lasu na tarasach wspartych murami oporowymi równoległe do stoku, połączonych schodami. W sąsiedztwie prezbiterium położony był oddzielny erem,

²² Por. przypis 17; w eremie Monte Corona wzorowano się przede wszystkim na idei, lokalizacji i programie eremitorium z oratorium w Sacro Eremo według św. Romualda. Por.: M. Mülitzer, *Die Architektur der Kameldulenser Eremiten von Monte Corona in Europa (Monasticon Coronese II)*, Salzburg-Wien 2014, *Analecta Cartusiana*, 311, s. 106–119. Panu Doktorowi winna jestem podziękowanie za książkę.

²³ W.J. Pałęcki, MSF, *Służba Boża kamedułów...*, op. cit., s. 5.; Ks. prof. W.J. Pałęckiemu [KUL], dziękuję za ważną książkę dla niniejszej pracy. Por. też: A. Zachariasz, *Piękno i użyteczność — o sztuce uprawy roślin użytkowych*, „Czasopismo Techniczne”, 2012, z. 30, „Architektura”, z. 8A.

2A

Ilustracja 2. Umbertide (Państwo Kościelne), *Eremo di Monte Corona*: A — sztych, 1530, *Annales Cameldulenses Ordinis Sancti Benedicti* [...], Tomus Octavus [...], Venetiis MDCCLXIV. Oryg. w Archiwum na Bielanach pod Krakowem. Wg: W.J. Pałęcki MSF, 2012, s. 3; B — widok z ogrodu eremitorium. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 95

Figure 2. Umbertide (Papal States), *Eremo di Monte Corona*: A — Etching 1530, *Annales Cameldulenses Ordinis Sancti Benedicti* [...], Tomus Octavus [...], Venetiis MDCCLXIV. Original in the Bielany Archives near Cracow. Based on W. J. Pałęcki MSF, 2012, p. 3; B — View from the hermitage gardens. Based on G.M. Croce, 2015, p. 95

Eremus Camaldulensis Montis-coronae in agro Perusino circa annum 1530. excubata.

2B

z większym trapezowym ogródkiem ze studnią[?], dostępną także z zewnątrz, zapewne przeznaczony dla fundatora bądź przeora.

Dodatkowo od wschodu w obrębie muru klauzurowego wznosił się teren porośnięty lasem z dziką promenadą do kaplicy na wzgórzu przeznaczony na spacery dla ojców. W porównaniu do Sacro Eremo szczelnie otoczonego naturalnym lasem, w Monte Corona tarasy w eremitorium były otwarte na niezwykle, wieloplanowy pejzaż górski i piękno przyrody [il. 2B]²⁴, podobnie jak w renesansowych ogrodach przy willach włoskich.

Kolejna pustelnia kongregacji została zrealizowana na górze **Monte Rua** koło Padwy, w otoczeniu lasu bukowego, brzoźowego i dębowego, na miejscu dawnego klasztoru kamedułów z XIV wieku. Budowę z fundacji Galeazzo Bigolini, rozpoczęto w 1537 roku na zboczach góry i według programu jak w Monte Corona, ale lokalizując kościół w kulminacji wzgórza i w centrum założenia, uzyskano odmienny układ zabudowy i ogrodów na tarasach wspartych na murach oporowych. Zabudowa pustelni w dużym stopniu zachowała się dzięki temu, że do dziś erem jest użytkowany przez kamedułów, natomiast zmianom uległa zieleń, przybierając formy współczesne — ikonografia nie w pełni oddaje stan pierwotny i rodzaj zieleni²⁵.

Całość została zaprojektowana w 2 strefach, na różnych poziomach. Wzdłuż stoku od wschodu prowadził wjazd obudowany murem, w końcowym odcinku wyznaczając oś kompozycji — od furty, wejście schodami przy murze oporowym na dziedziniec przed fasadą — do kościoła. Strefa I obejmowała dziedziniec kościelny z budynkiem *foresterium* od południa, zamknięty od północy murem oporowy, za którym znajdował się dziedziniec gospodarczy ze studnią i kuchnią, skomunikowany schodami z poziomem pierwszej furty. Po stronie przeciwnej na tym samym dolnym poziomie, położony był plac przed wejściem do *foresterium*, skomunikowany z narożnym, południowym tarasem przed wejściem do infirmerii [il. 3A].

Strefa II — eremitorium, zaplanowana została wachlarzowo od strony zachodniej za kościołem. Na stoku położone były 3 rzędy domków/cel z ogródkami dla pustelników, rozdzielonych pasmami płaskich ogrodów opartych na murach oporowych. Czwarty rząd cel (niezachowany) znajdował się na stoku północnym, za największym ogrodem położonym w kulminacji wzgórza — Paradise²⁶. W sumie było pierwotnie 12 cel dla ojców i 5 dla nowicjatu w pierwszym, południowym rzędzie. II strefa oddzielona była od pierwszej dwiema bramami na osiach alei w ogrodach eremitorium. Między infirmerią a *foresterium* znajdowała się bramka przed rampą na teren ogrodu między pierwszym i drugim rzędem cel, natomiast z terenu nowicjatu w pierwszym rzędzie domków od południa, przechodzono na taras ze studnią przy infirmerii, od strony rampy — i do *foresterii*.

Drugi ciąg komunikacyjny przebiegał wyżej — na poziomie placu przed kościołem: od bramy między kościołem a *foresterią* do ozdobnego ogródka i dalej przez kolejną bramę

²⁴ G. Ciołek, *Ogrody polskie...*, op. cit., s. 31–42; J. Królikowski, *Sakralne widzenie krajobrazu...*, op. cit., s. 41–46.

²⁵ G.M. Croce, M. Mulitzer, *Eremo Camaldolese di Monte Rua, Analecta Cartusiana 274*, ed. J. Hogg, A. Girard, D. Le Blevet, Salzburg 2011; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 166–187; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 101–102, 125.

²⁶ Obecnie zachował się teren ogrodu Paradise z murawą i wysokimi drzewami; ikonografia nic nie wnosi nt. jego rozplanowania.

3A

3B

Ilustracja 3. Padwa, Torreglia (Veneto), *Eremo di Monte Rua*: A — widok od strony tarasów na osi kościoła. Wg: G.M. Croce, M. Moltipzer, 2017, strona tytułowa; **B** — widok eremu od strony południowo-zachodniej. Fot. w Archiwum Eremu Tuscolano, sprzed 1966 roku

Figure 3. Padua, Torreglia (Veneto), *Eremo di Monte Rua*: A — View from the terraces on the church axis. Based on G.M. Croce and M. Moltipzer, 2017, title page; **B** — View of the hermitage from the southwest. Photo in the Tuscolano Hermitage Archives, pre-1966

na plac centralny ze studnią, należący już do strefy II. Przez ten plac wchodził schodami ojcowie ze wszystkich poziomów cel, do kościoła od południa — dla wspólnego uczestniczenia w Eucharystii, modlitwach chórowych i zebraniach kapituły. Należy dodać, że kościół pw. Santa Maria Annunziata budowany w latach 1543–1549, w porównaniu do jednonawowego kościoła w Monte Corona, posiadał już dwa boczne trakty — kaplice od frontu, a przy części prezbiterium i chórem za ołtarzem głównym — zakrytą od południa i kapitulą od północy. Układ przestrzenny i funkcjonalny kościoła w Monte Rua, stał się wzorem dla kolejnych kościołów kamedułów i przepisów budowlanych zakonu.

Zespół architektoniczno-przestrzenny w Monte Rua, projektował nieznanego, ale niezwykłego architekta, doskonale znającego regułę zakonu, zasady surowego życia eremitów i skromnej architektury wplecionej harmonijnie w krajobraz. Umiejętnie wykorzystał trudne warunki posadowienia budynków na stoku góry i piękno miejsca. Przykładem może być centralny taras południowy otwarty na dalekie widoki, zaznaczony w przestrzeni eremu kościelną wieżą zegarową, skomunikowany ze wszystkimi rzędami domków eremickich i ogrodami między nimi, a w części północno-wschodniej za pośrednictwem wschodniego tarasu za kościołem, prowadzącym też do refektarza. Architekt wykazał się też znajomością reguł architektury renesansowej w ogrodach — jak np. w willach, lokalizując kościół w centrum założenia z fasadą na tarasie z pięknym widokiem na osi wejścia. Kompozycji towarzyszyła zieleń — na tarasie trawnik rozdzielony wybrukowaną ścieżką, z wysokimi pojedynczymi drzewami przy balustradzie, a wzdłuż fasady drzewka ozdobne oraz kwiaty w donicach.

W eremitorium, najważniejsze były ogródki przy celach pustelników podzielone zwykle na cztery kwatery, jako miejsce modlitwy, pracy i rozmyślań ojców, także podczas spacerów wzdłuż cel wśród zieleni ze strzyżonymi, niskimi żywopłotami. W tym samym celu założono na splantowanym szczycie góry — największy „ogród rajski” wydzielony z otoczenia. Nie znana jest jego pierwotna kompozycja, bowiem na sztychu z XVII wieku zaznaczono w ogrodach w eremitorium tylko pojedyncze wysokie drzewa.

Więcej wiadomo o ogrodach użytkowych w eremie w Monte Rua. Na zachód od budynku kuchennego, na stoku, założony był ogród warzywny, który sięgał do muru klauzurowego. Składał się on z kilku części: ogrodu od północy za budynkami gospodarczymi na terenie sięgającym do drogi, niżej położonego regularnego ogrodu kwaterowego i ziołowego, otoczonego zapewne sadem od strony południowej, zachodniej i północnej. Drugi sad[?], bądź gaj oliwkowy czy winnica, mogły znajdować się na stoku od południowej strony wjazdu i za eremitorium od zachodu. Między murem oporowym z celami nowicjatu a murem klauzurowym przy drodze, położony był ogród użytkowy ze zbiornikiem wodnym. Z czasem teren ten został powiększony i na tarasach równoległych do stoku uprawiano warzywa, a w części zachodniej — winorośl [il. 3B]. Zespół w Monte Rua — architektura kościoła i pustelni z ogrodami — został zaprojektowany przez nieznanego, znakomitego architekta i harmonijnie wpisany w krajobraz.

Do klasztoru w Monte Rua w 1695 roku, po przejściu szkolenia w zawodzie inżyniera i architekta na terenie Wenecji, wstąpił Luigi Secchi, który po złożeniu 1 listopada 1596 roku ślubów zakonnych — jako o. Alessandro, według Matthiasa Mülitzera — odegrał zna-

czącą rolę w zakonie kamedułów, nie tylko pełniąc różne funkcje, ale przede wszystkim jako projektant kilku założeń pustelni z ogrodami i kościołów²⁷.

Kolejną budowę eremu **Rua di Centrale**, rozpoczęto po wyrażeniu zgody przez kapitułę w 1600 roku i położeniu kamienia węgielnego 13 marca 1601 roku, pod opieką przeoraz Monte Rua. Zmieniali się fundatorzy i koncepcje budowlane, ale ostatecznie w latach 1606–1645 zrealizowano projekt o. Alessandro Secchiego, *który miałby zostać zaakceptowany w 1602 roku, ale w drugiej, tańszej wersji*. Był to zapewne pierwszy projekt architekta w zakonie. Erem znany jest z ikonografii z XVIII wieku [il. 4A, 4B]²⁸.

Na wcześniej wybranym przez kamedułów miejscu, architekt zachował tradycyjną lokalizację kościoła w centrum i w kulminacji wzgórza, dwie strefy funkcjonalne klauzury oraz plan orientowanego kościoła, wzorowany na Monte Rua. Jednocześnie zastosował nowożytny, renesansowe reguły planowania przestrzennego, podporządkowując plan pustelni głównej i poprzecznym osiom, stosując geometryczne proporcje, a niekiedy — moduł kwadratu, ale bez pełnej symetrii założenia.

Pierwszy raz do eremu, w otoczeniu murów klauzurowych, wznosiła się droga dojazdowa (rampa) na osi furty do I strefy, na płaski, zniwelowany plac — do kościoła, z symetrycznie po bokach fasady umieszczonymi w murze bramkami do II strefy. Na osi poprzecznej placu zlokalizowano dwa budynki — dom gościnny od północy i oficynę[?]. Drugą, równoległą oś poprzeczną zaakcentowaną w przestrzeni wieżą kościelną, zamykał od północy, wspólny dom zakonników (konwersów) i infirmeria[?], przy półotwartym dziedzińcu ze studnią w centrum. Obszar eremu na planie kwadratu (100 x 100 m), z eremitorium z czterema rzędami domków pustelniczych z ogródkami, niepowiązanych z osią główną, wypełniał część wschodnią (za kościołem) i południową terenu (wzdłuż kościoła, za placem ze studnią). Na wschód od eremitorium położony był sad[?] ze studnią, zamknięty murem klauzurowym, przeznaczony dla ojców eremitów.

Wszystkie place, jak w Monte Rua, były wypełniane zielenią niską, między rzędami cel — z alejami, zapewne z krzewami i drzewami owocowymi. Poza tym, zabudowania pustelni otaczały ogrody, na stoku południowym i częściowo — zachodnim i wschodnim. Według sztychu z XVIII wieku, również i te ogrody na stokach, były rozplanowane geometrycznie, z wielkimi kwaterami, szerokimi alejami i drzewami sadzonymi w rzędach.

Zapewne około 1600 roku architekt o. Alessandro Secchi został wezwany do **Rzymu**, w celu *odrestaurowania i upiększenia* budynku *ospizio* zniszczonego przez wylew Tybru w 1599 roku²⁹. Pobyt architekta w Rzymie był okazją do zapoznania się z sakralną architekturą posoborową architektów: jak np. Barozzi da Vignola (Il Gesu), Giacomo della Porta (Madonna dei Monti), czy Domenico Fontana, pracującego dla Sykstusa V.

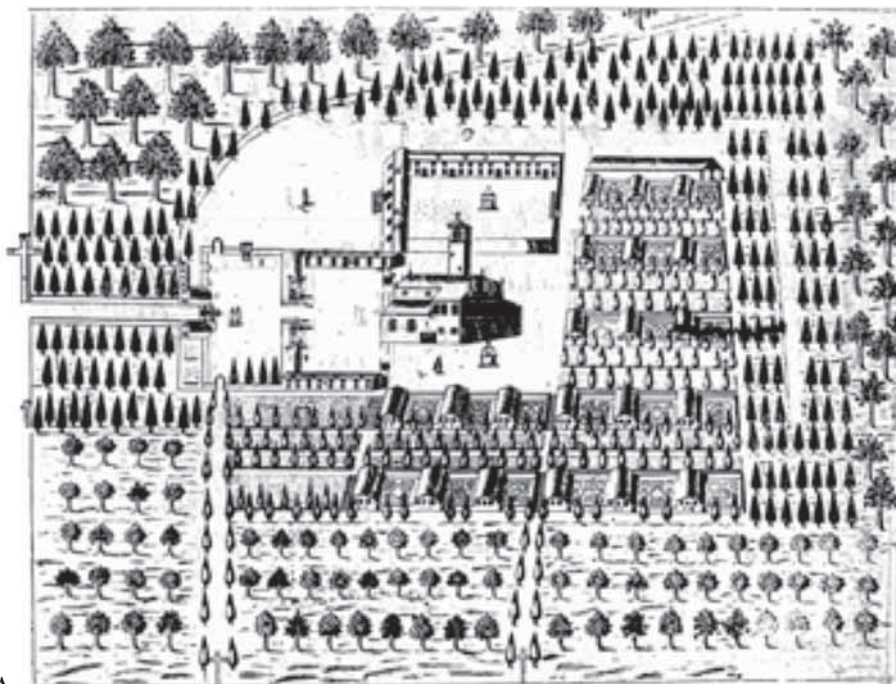
²⁷ O architekcie zakonu Alessandro Secchim jako autorze projektu i rozplanowania eremu w Tuscolano (Frascati): M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 227–229 oraz w Nola: M. Brykowska, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., s. 53, a także M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 79; por. M. Mulletzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 21, 122–123, 125 i nn. Za materiały nt. eremu Tuscolano i innych pustelni włoskich otrzymane w latach 1972–1975, winna jestem wdzięczną pamięć Don Winfriedo EC.

²⁸ G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 12, 73, 76, 82, 105, 140. Por. rekonstrukcję założenia: M. Mulletzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 193; il. 4.2.18.

²⁹ G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 73.

Ilustracja 4. Thiene (Veneto), *Eremo Rua di Centrale*: A — sztych. Wg: M. Mülitzer, 2014, s. 190, il. 4.2.7; B — obraz z XVIII wieku. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 126

Figure 4. Thiene (Veneto), *Eremo Rua di Centrale*: A — Etching. Based on M. Mülitzer, 2014, p. 190, illus. 4.2.7; B — Painting from the 19th century. Based on G.M. Croce, 2015, p. 126

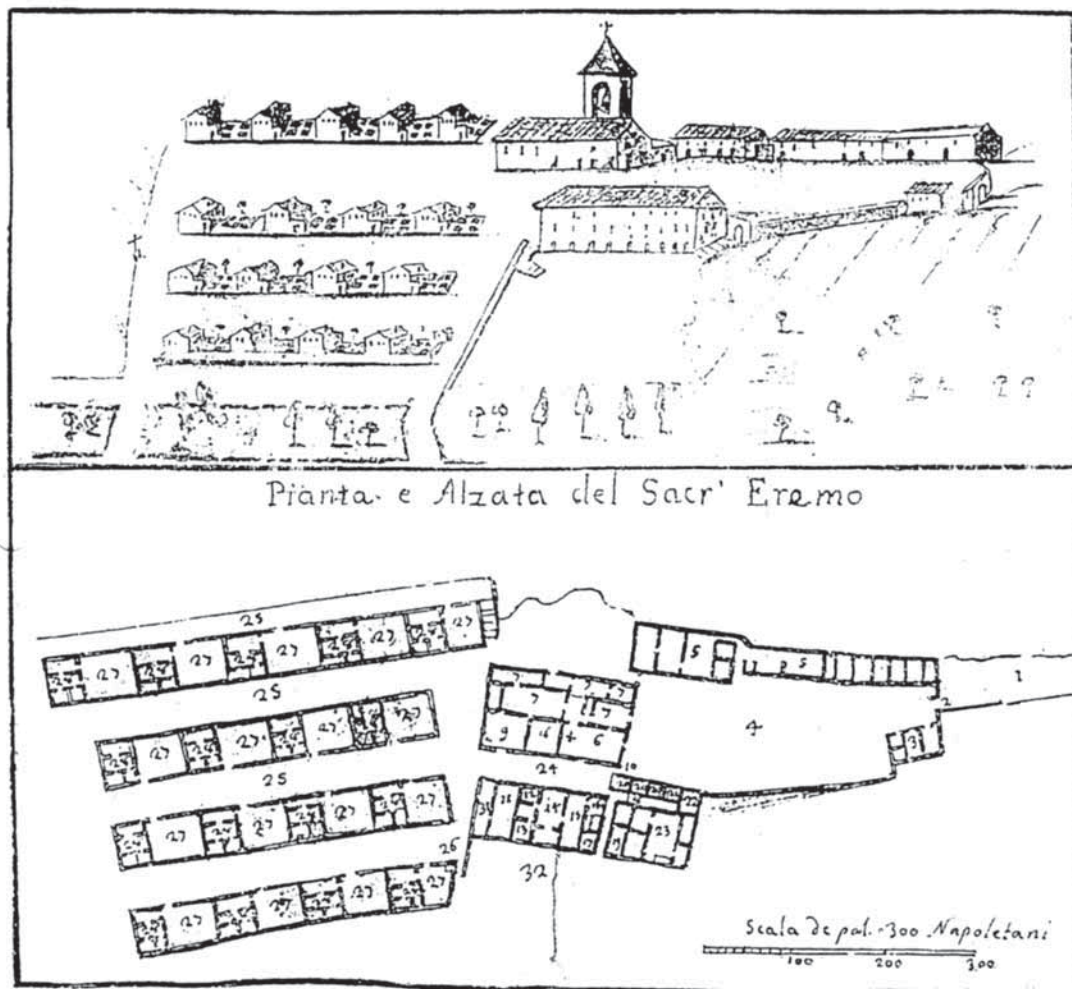

4A

4B

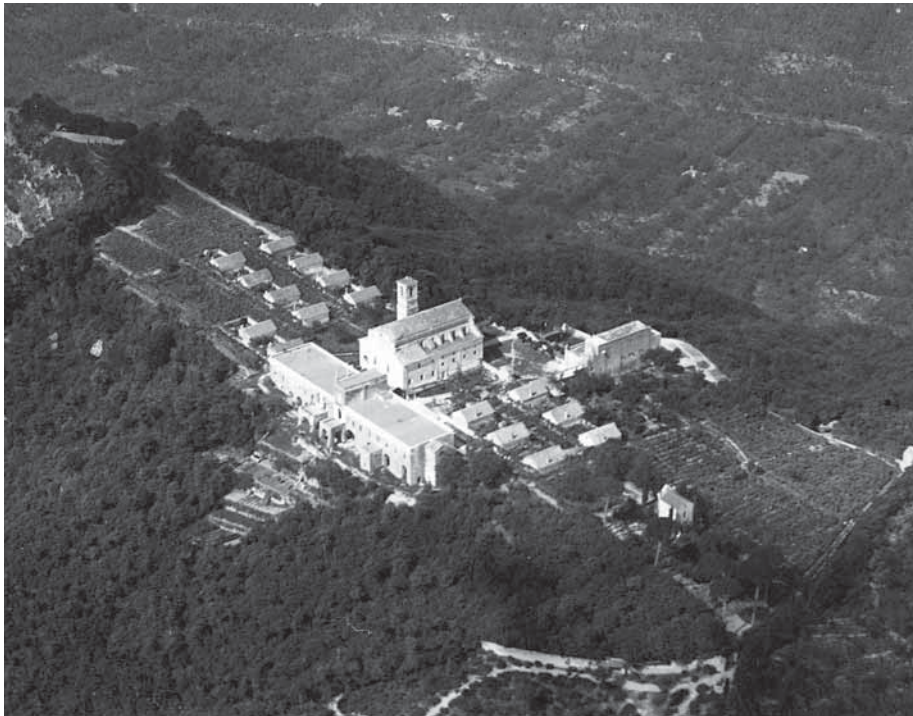
Z Rzymu mógł udać się Secchi do Królestwa Neapolu, gdzie znajdowały się już dwa eremy kamedułów: S. Maria Incoronata (od 1577 roku) i w Neapolu (od 1585 roku), na

Ilustracja 5. Benevento (Kampania), *Eremo di S. Maria Incoronata*, sztych. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 152
 Figure 5. Benevento (Campania), *Eremo di S. Maria Incoronata*, etching. Based on G.M. Croce, 2015, p. 152

planach różnych od modelu Monte Corona³⁰. Pustelnię **S. Maria Incoronata** (obecnie w ruinie) zbudowano i otoczono murem klauzurowym w latach 1579–1585 [il. 5]. 15 listopada 1592 roku został konsekrowany kościół zbliżony w planie do kościoła w Monte Rua, z wieżą od północy. O układzie przestrzennym założenia wiadomo na podstawie planu i widoku z 1701 roku, a także badań archeologicznych. Na kompozycji pustelni zaważyło jej położenie — na stoku góry — oraz zastosowanie 2 stref funkcjonalnych. Na osi furty klasztornej od wschodu, znajdował się wydłużonym plac zamknięty fasadą kościoła z dwiema bramkami po bokach do eremitorium. Przy placu, od południa, położony był zapewne dom gościnny, a po stronie przeciwnej parterowe budynki (może stajnie, wozownie?). Druga strefa — ogród eremitorium, została rozplanowana na tarasach jak w Monte Rua, tutaj wspartych

³⁰ M. Miltzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 246–249; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 133–134, 152.

6A Ilustracja 6. Neapol (Kampania), *Eremo SS. Salvatore*: A — widok pustelni z góry, lata międzywojenne. Fot. w Archiwum w Eremie w Nola; B — cele nowicjatu, pocztówka, lata międzywojenne. Zbiory i fot. M. Mulitzer

6B

Figure 6. Naples (Campania), *Eremo SS. Salvatore*: A — Bird's-eye-view of the hermitage, interwar period. Photograph from the Nola Hermitage Archives; B — Novice cells, postcard, interwar period. Collection and photograph by M. Mulitzer

na arkadowych murach oporowych (częściowo zachowanych), regularnie, z czterema rzędami cel z ogródkami. Od strony południowej wzdłuż kościoła zlokalizowano budynek wspólnego użytkowania zakonników. Pustelnię otaczały ogrody użytkowe na stoku południowym nie uwzględnione w ikonografii, ale jasny układ funkcjonalno-przestrzenny zgodny z modelem zakonu i z próbą powiązania obu stref przełamaną osią główną, stanowi dobry przykład poprzedzający osiowe kompozycje o. Alessandro Secchiego.

Pustelnia w Neapolu, gdzie zamieszkał o. Secchi, zachowała się do dziś. W 1585 roku kapituła generalna wydała zezwolenie na budowę eremu w **Neapolu**, z fundacji Giovanniego d'Alvaso, syna kupca z Vasto³¹. Założenie z kościołem w centrum wyróżnia się symetrią i geometrycznym rozplanowaniem na osi północ-południe na splantowanym wzgórzu, najwyższym w okolicy. Od strony wejścia wzdłuż stoku, oś poprzeczną wyznaczała arkadowa furta i dalej dwie przestrzenie I strefy: dziedziniec z *foresterią*, studnią i schodami na arkadach przy murze oporowym na drugi poziom — przez bramkę, na plac w centrum z kościołem wśród zieleni [il. 6A].

³¹ M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 244, 252, il. 5.2.3; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 136.

Na głównej osi wzdłużnej, rozplanowano symetrycznie dwa ogrodzone eremitoria poprzedzone prostokątnymi ogrodami z niską zielenią ujętą strzyżonymi żywopłotami. Od południa, z dwoma rzędami po cztery cele z ogródkami przy alei z drzewami na osi wieży i z boku, na stoku północnym w przedłużeniu wspólnego domu, położone są dwa domki z ogródkami (z planowanych czterech). Na północ od kościoła, za placem, ogrodzeniem i ogrodem, rozplanowano drugie eremitorium, z trzema domkami z ogródkami w dwóch rzędach, przeznaczone na nowicjat, powołany w 1662 roku [il. 6B]. Za kościołem na skraju urwiska posadowiony był długi dom wspólnego użytkowania: w części wschodniej znajdowała się infirmeria z kaplicą, dalej część braci konwersów i od zachodu kuchnia z tarasem w dolnej kondygnacji z arkadami na poziomie wąskiego ogrodu warzywnego i ziołowego, na skraju urwiska. Teren za eremitorium objęty murem klauzurowym od zachodu (w przedłużeniu furty), z altaną na narożu i od północy, wypełniał rozległy ogród użytkowy, warzywniak, z domkiem ogrodnika (lub celą rekluzą), podczas gdy za południowym murem pierwszego dziedzińca znajdował się sad.

Symetryczny plan całości doskonale dostosowany do topografii terenu, próbowano przypisać architektowi rzymskiemu Domenico Fontanie, ale dopiero w 1592 roku po śmierci Sykstusa V, zaczął on pracować w Neapolu na zlecenie króla hiszpańskiego. Fontana niewątpliwie był autorem kościoła, z nawą z trzema parami otwartych kaplic, według wskazań posoborowych (dla kościołów otwartych), m.in. rzymskiego kościoła Il Gesu G.B. Vignoli. Zapewne już wcześniej rozpoczęto budowę tradycyjnej części chórowej zakonu — z kapitułarzem (po lewej) i zakrystią (po prawej) — oraz wieżę. Kościół z ołtarzem głównym zostały konsekrowane 2 marca 1597 roku pod wezwaniem SS. Salvatore³². Zespół góruje nad miastem na wznoszącej się stromo skale, a z pustelni roztaczają się wieloplanowe widoki, na Zatokę Neapolitańską czy Wezuwiusza, oglądane z Belwederu zlokalizowanego w przedłużeniu południowej alei eremitorium.

PUSTELNIE REALIZOWANE W 1. POŁOWIE XVII WIEKU WEDŁUG PROJEKTÓW ARCHITEKTA O. ALESSANDRO SECCHIEGO BĄDŹ POD JEGO WPŁYWEM

Architekt Secchi znalazł się w Neapolu, zapewne z polecenia władz zakonu, które w 1602 roku zezwoliły na budowę pustelni w Nola [il. 7A], z fundacji Pompeo Fellicchia brata kameduły o. Serafino z Monte Rua, który miał nadzorować prace³³. Erem zlokalizowany został na Monte Visciano, nad skarpą rzeki Haug od południa. Po splantowaniu terenu, zaprojektował Secchi kościół w centrum, a za nim na osi po raz pierwszy — zespół eremitorium. Wejście arkadową bramą do I strefy zlokalizowano z boku od północy, na plac

³² A. Crocco, *L'eremo di Camaldoli (breve guida storico-artistica)*, Tiresia-Napoli 1984, s. 9–18; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 79–80, 86, il. 1, 8, 9, przypisy 49–51.

³³ Za materiały do pustelni w Neapolu i Nola, otrzymane w 1975 roku winna jestem wdzięczną pamięć Don Marino EC. V. Acampora, *I Camaldoli di Nola. Breve descrizione Storico-Artistica...*, Napoli 1904, s. 12–14; Por. plan pustelni, w: Brykowska, *Las...*, 1982, s. 53–54, il.10; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 264, il. 5.3.14; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 140. Projekt kościoła w Nola, konsekrowanego w 1654 roku, przypisuje się architektowi o. A. Secchi, ale istnieje też możliwość, że po jego wyjeździe do Tuscolanum, wykorzystano projekt kościoła w Neapolu — architekta D. Fontany (zm. 1607).

7A

7B

Ilustracja 7. Visciano (Kampania), *Eremo di Nola*: A — widok z góry. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 154; B — ogródek przy celi eremity. Fot. M. Mulitzer

Figure 7. Visciano (Campania), *Eremo di Nola*: A — Bird's-eye-view. Based on G. M. Croce, 2015, p. 154; B — Hermitage cell garden. Photograph by M. Mulitzer

przed zachodnią fasadą kościoła, z *foresterią* w narożu. Starannie zaprojektował architekt strukturę ogrodu eremitorium: na głównej osi znajdował się ogrodzony ogród z dwoma rzędami cel nowicjatu, a na osiach dwóch bramek przy fasadzie — aleje, ze ścieżkami i pojedynczymi drzewami (owocowymi) wśród niskiej zieleni, do wszystkich domków z ogródkami — 6 cel nowicjatu i 9 cel ojców [il. 7B]. Analiza późniejszego pomiaru pustelni i terenu, wskazuje, że od północy mogło być zaplanowanych 6 domków dla ojców i jeden fundatora, a po stronie przeciwnej — od południa, symetrycznie, także 6 cel dla ojców i jeden — od zachodu — dla przeora. Za eremitorium znajdowała się *Cella Solitaria*, a dalej drzewa z duktami na spacerów dla ojców (obecnie w części południowej — winnica).

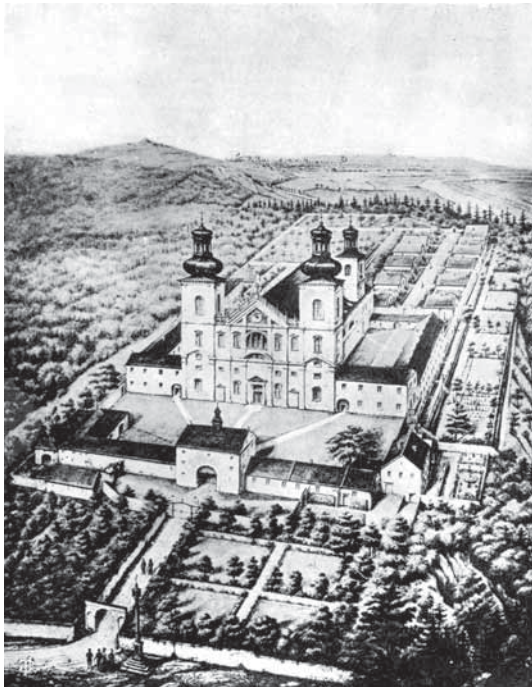
Ostatecznie, ten idealny model kompozycyjny został zakłócony przez zbudowanie z boku eremitorium (podobnie jak w Neapolu) — długiego domu wspólnego użytkowania, z kuchnią i refektarzem w części zachodniej i infirmerią z kaplicą od wschodu. Architekt, wykorzystując różnicę poziomów terenu, zbudował dom parterowy od strony placu kościelnego, na dolnej kondygnacji z podcieniem od strony płaskiego prostokątnego ogrodu — na warzywa i zioła. Mimo, że rodzaj ogrodów mógł zmieniać się w ciągu wieków, zawsze

Ilustracja 8. Kraków, Bielany (Polska), *Eremus Mons Argenteus*: A — „Klasztor XX Kamedułów na Bielanych” w Krakowie, ryc. J.N. Głowacki, litografia Egelman [No 18, wyd. Paris, 1936]; oryg. w Archiwum Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. Fot. Zbiory Instytutu Sztuki PAN, sygn. 4648

Figure 8. Bielany, Cracow (Poland), *Eremus Mons Argenteus*: A — Bielany Camaldose Monastery in Cracow, etching by J. N. Głowacki, lithograph by Egelman [No. 18, Paris publishers, 1936]; original in the Archives of the Museum of the Czartoryski Princes in Cracow. Photograph from the collections of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, file no. 4648

8A

8B

8C

Ilustracja 8. Kraków, Bielany (Polska), *Eremus Mons Argenteus*: B — widok pustelni od strony wjazdu. Wg: S. Tomkowicz, 1904, il. 1; C — eremitorium, aleja ogrodowa. Stanisław Tondos, akwarela, pocztówka sprzed 1917 roku. Wg: www.onebid.pl [dostęp: 6.10.2023]; D — ogródek eremity przy celi. Fot. W. Krassowski, 1970; E — współczesny widok pustelni z góry. Fot. J. Bujak, ok. 2000, pocztówka, wyd. Klasztor Kamedułów

8D

Figure 8. Cracow, Bielany (Polska), *Eremus Mons Argenteus*: B — View of the hermitage as seen from the entry. Based on S. Tomkowicz, 1904, illus. 1; C — Ermitorium, garden avenue, Stanisław Tondos, watercolor, postcard pre-1917. Based on www.onebid.pl (assessed on October 6, 2023); D — Hermitage cell garden. Photograph by W. Krassowski, 1970; E — Contemporary bird's-eye-view of the hermitage. Photograph by J. Bujak, circa 2000, postcard, published by the Camaldolese Monastery

8E

wypełniały one przestrzeń między zakomponowaną zabudową a murem klauzururowym, odpowiednio do konfiguracji terenu. Na spadku, na zachód od kuchni, została na tarasach założona winnica, a na stokach o mniejszym nachyleniu — od północy i zachodu — sady, bądź drzewa oliwne i figi, jak na zewnątrz pustelni przy drodze do miasteczka Visciano.

Kolejna pustelnia kongregacji kamedułów pustelników Monte Corona, pod wieloma względami była wyjątkowa: fundatorem była wybitna osobistość — marszałek wielki koronny Mikołaj Wolski, a zespół zrealizowano jako pierwszy poza granicami Włoch. Założenie wyróżniało się wysokiej klasy kompozycją przestrzenną i architekturą, według projektu przywiezionego przez fundatora z Włoch. Wolski powziął decyzje o budowie eremu, kiedy wracając po audiencji u Klemensa VIII z Rzymu, odwiedził pustelnię w Monte Corona koło Perugii w 1602 roku, a może też Neapol³⁴.

Teren pod budowę pustelni na **Bielanach pod Krakowem**, wybrali kameduli z klasztoru Monte Corona — o. Hieronim, o. Euzebiusz i o. Idzi, przysłani przez władze generalne w 1603 roku, zgodnie z wymaganiami konstytucji — w oddaleniu od miasta, na obszarze górzystym, czyli *wznoszącym się skarpą w dolinie Wisły*, i w otoczeniu lasów [il. 8A]³⁵. Następnie po spisaniu aktów fundacyjnych przez kanclerza wielkiego koronnego Mikołaja Wolskiego (22 lutego 1604 roku) i kasztelana wojnickiego Stanisława Lubomirskiego (4 kwietnia 1604 roku), jeszcze w tym samym roku kameduli rozpoczęli przygotowanie terenu pod budowę — zniwelowali wzgórze i rozmierzili plan zabudowy. W maju 1605 roku bp krakowski Bernard Maciejowski poświęcił kamień węgielny pod budowę eremu, którą rozpoczęto pod kierunkiem o. Hieronima z Perugii — od zabezpieczenia murem oporowym skarpy południowej i wykopania studni w sąsiedztwie planowanej kuchni. W świetle ostatnich badań nie ma wątpliwości, że autorem projektu eremu z ogrodami był architekt zakonu, kameduła o. Alessandro Secchi, natomiast kościół wykazuje bliźniacze podobieństwo z projektem zrealizowanym w pustelni w Neapolu według projektu Domenico Fontany (przed 1597 rokiem). Skłania to do hipotezy, że Wolski wracając z Rzymu w 1602 roku, nie tylko odwiedził erem Monte Corona, ale też mógł być w Neapolu, gdzie

³⁴ *Opus P.P. Placidi Perusini... da vita insignorum eremitatum et historiae eremorum Camaldulensium...*, rkps przed 1652; Bibl. Czart. 3146; mf BN, k. 43v-43r, 44v-44r; J.B. Mittarelli, A. Costadoni, *Annales Camaldulenses Ordinis Sancti Benedicti...*, vol. 8., Venetiis 1764, s. 260–261; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 22–23, 34, 201–203; P.T. Lugano, *La Congregazione Camaldolese degli eremi di Monte Corona*, Roma-Frascati 1908, s. 354, 233, 337–339. Za pomoc w kwerendzie archiwalnej na Bielanach krakowskich, jestem winna wdzięczną pamięć o. Ignacemu Marianowi Chudobieckiemu EC. Por. o fundacjach pustelni kamedulskich w Polsce i roli fundatora: K. Guttmejer, *Siedemnastowieczne fundacje dla kamedułów w Polsce*, [w:] *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. 8, *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, cz. 3, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2007, s. 55–79.

³⁵ Tamże: dzieje fundacji i budowy zespołu, oraz: S. Tomkowicz, *Bielany*, Kraków 1904 (Biblioteka krakowska, 26), s. 7–9, 56; S. Tomkowicz, *Bielany*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, 1906, nr 2, III. powiat krakowski, s. 6–52; A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny na Bielanach pod Krakowem*, „Zeszyty Naukowe UJ”, *Prace z Historii Sztuki*, 1962, nr 43, s. 143–156; W. Kret, *Problematyka artystyczna kościoła OO. Kamedułów na Bielanach pod Krakowem*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1967, T. XII, z. 3–4, s. 23–36; A. Miłobędzki, *Architektura Polska XVII wieku*, [w:] *Dzieje Sztuki Polskiej*, T.4, *Sztuka polska XVII wieku*, cz. 1, IS PAN, Warszawa 1980 s. 124–128, 132; B.J. Wanat, *Paralelizm wartości ideowych, artystycznych, przestrzennych eremu oo. Kamedułów na Bielanach w Krakowie z pustelnią karmelitów bosych w Czernej do końca XVIII wieku*, „Folia Historia Cracoviensis”, 2015, vol. 11, s. 3–4, 15–20, 25, 27–28.

otrzymał projekt założenia od architekta Secchiego oraz projekt kościoła Fontany (bądź ich kopie). Inna możliwość — Wolski wysyłając list przez Pawła Henika do władz generalnych z prośbą o zatwierdzenia fundacji, zlecił mu przywiezienie projektu pustelni i kościoła z Włoch. W maju 1605 roku powraca Henik wraz z o. Hieronimem i czterema kamedułami. Nic nie wiadomo o przywiezieniu projektu, ale faktem jest, że Wolski w dowód wdzięczności, przyczynił się *dotacją do wybrukowania półmilowej drogi do eremu w Monte Corona*³⁶.

Powtórnie przebywał Mikołaj Wolski w Rzymie w latach 1609–1610, skąd udał się do Frascati, gdzie była w budowie pustelnia Tuscolano, według projektu o. Secchi z 1607 roku. Nie ma wątpliwości, że Wolski spotkał się tam z architektem, bowiem już w 1606 roku ufundował tam budynek kuchni³⁷. Budowę eremu na Bielanych krakowskich i kościoła z miejscowego kamienia łamanego (od czasu poświęcenia przez nuncjusza papieskiego miejsca pod jego lokalizację 4 maja 1609 roku), prowadzili sami zakonnicy pod kierunkiem o. Hieronima, pierwszego przełożonego eremu — od zniwelowania wzgórza pod zabudowę. W 1610 roku założono nowicjat, a do eremitorium wprowadzili się pierwsi ojcowie.

Pustelnia na Bielanych pod Krakowem, stanowiła pierwszą tak doskonałą kompozycję: osiowy i symetryczny plan zabudowy z kościołem w centrum, ujęty był prostokątnym obrysem murów klauzurowych [il. 8B]. Według tradycji zakonu i zasad określonych w *Instrukcjach św. Karola Borromeusza*, kościół zlokalizowany był w kulminacji wzgórza, na osi wjazdu od zachodu do klasztoru. Widoczny z daleka, nadawał pustelni monumentalną bryłę w otoczeniu lasów³⁸. Droga do pustelni prowadziła przez las po stoku zachodnim, pod górę. Przy marmurowej kolumnie tokańskiej z kapliczką, droga skręcała do skromnej bramy i dalej na osi wznosiła się do budynku z furką i do I strefy — na plac kościelny przez szycę, czyli między murami klauzurowymi od strony ogrodów, nad którymi górowały drzewa owocowe. Plac ten (pierwotnie z niższym poziomem użytkowym o około 30–40 cm), porośnięty trawą ze ścieżkami, wznosił się nieco ku dwuwieżowej fasadzie kościoła i budynków z dwiema bramami po bokach. Na placu, do piętrowego ryzalitu z furką, przylegały parterowe budynki — stajnie, wozownie i magazyny, natomiast w murze od północy znajdowała się brama do części gospodarczej. Plac

³⁶ O tym, że Wolski przywiózł projekt eremu z Włoch, było wiadomo ze źródeł zakonnych (A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., s. 149 (wg masz. M. Krynickiej); W. Kret, *Problematyka artystyczna...*, op. cit., s. 25; A. Miłobędzki, *Architektura...*, op. cit., s. 124; dopiero w latach 2014–2016 przypisano projekt założenia — architektowi o. Alessandro Secchiemu EC, nie wykluczając udziału w projekcie kościoła architekta rzymskiego Domenico Fontany. W zespole dominuje bryła kościoła na planie pokrewnym kościołowi w Neapolu z trzema otwartymi kaplicami, z tradycyjną częścią chórową i z wieżą od południa; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 264–277; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura zakonu kamedułów w 1. połowie XVII wieku w świetle nowych badań*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, *Miasto stołeczne Warszawa*, 2016, s. 84–86.

³⁷ O fundacjach Wolskiego we Włoszech: L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 206–207, (wg Placido Perusiniego, przed 1652 rokiem, s. 207).

³⁸ Por. wcześniejszy tekst oraz: C. Borromeo, *Instructionum Fabricae et Supellectilis Ecclesiasticae...*, Milano 1572, według: C. Borromeo, *Arte Sacra/de Fabrica Ecclesie*, Milano 1952; M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 227; A. Miłobędzki, *Architektura...*, op. cit., s. 58.

od południa między *foresterią* w narożu a domem fundatora, był otwarty, a za balustradą roztaczał się wspaniały widok na krajobraz doliny Wisły i dalekie Tatry³⁹.

W II strefie, po bokach kościoła znajdowały się dwa trawiaste dziedzińczyki z bramami ku wschodowi: północny z *malowniczą studnią z marmuru* w sąsiedztwie refektarza dla zakonników i dla gości, z kuchnią i pralnią oraz południowy — z piętrowym domem fundatora w narożu od strony dziedzińca kościelnego i z budynkiem infirmerii (przed 1628 rokiem)⁴⁰. Za świątynią na nieco obniżonym terenie, położony był, oddzielony murem z dwiema bramkami ze schodami i filarami z barokowymi wazonami, najważniejszy zakomponowany na osi założenia ogród eremitorium, objęty surową papieską klauzurą, z planowanymi 20 domkami eremickimi⁴¹. Według opisu Zbigniewa Myczkowskiego znajdowały się w nim *domki eremickie w czterech rzędach, oddzielonych między sobą ogrodzonymi ogródkami. Między nimi trzy podłużne ogrody z alejami komunikacyjnymi [il. 8C]: od północy — zespół nowicjatu z dwoma większymi ogrodami — północnym na osi bramy — ozdobny, bukszpanowy, 6-kwaterowy o dużym bogactwie wzorów i kwiatów, z małymi drzewkami morelowymi oraz południowy — wiśniowy, o charakterze użytkowym ze śladami ramowań bukszpanowych; przy nich 5 domków pustelniczych z ogródkami [il. 8D], ogrodzonych, z bramkami, o różnorodnych wzorach bukszpanowo-kwiatowych i jeden z ogrodem warzywnym. Druga część eremitorium przeznaczona dla ojców-pustelników, obejmuje przejście na osi południowej bramy między dwoma szeregami domków, ramowane bukszpanem, obsadzone kwiatami, krzewami i drzewkami owocowymi oraz 8 ogródków przy pustelniach, z których 6 ma kwatery bukszpanowe, a 5 położonych od południa, otwierała się niskim parapetem na dolinę Wisły*⁴².

*Za eremem ku wschodowi znajdował się rozległy ogród rekreacyjny z altaną i las murem obwiedzione, przeznaczony na przechadzki dla zakonników. Jest to wysoki las samorodny zostawiony w puszczonej samotności, tylko drożynę w nim wycięto*⁴³. Za murem znajdowała się *przepaścista ściana skalna*. Te wszystkie elementy — zabudowę w osiowej kompozycji przestrzennej z zielenią wokół i konfigurację terenu, potwierdzają znane plany i widoki⁴⁴.

³⁹ Por. południowy mur oporowy (widok od północy w wykopie): H. Rojkowska-Tasak, E. Wyszynska, *Bielany w Krakowie od razu zbudowano. Wyniki badań archeologiczno-konserwatorskich w klasztorze oo. kamedułów z lat 2005–2011*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanach*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, 2016, s. 257–283, il. 8.

⁴⁰ Np. w Nola i w Rytwianach, w równoległym skrzydle do kościoła, mieścił się także nowicjat, na Bielanach zlokalizowany od 1610 roku, w strefie domków pustelniczych: L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 23; W. Niewalda, *Badania architektoniczne w zespole klasztoru OO. Kamedułów na Bielanach w Krakowie*, „Krakowska Teka Konserwatorska”, 2010, T. 8, s. 31–65.

⁴¹ Opis muru zachodniego: L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 260.

⁴² Z. Myczkowski, [nt. ogrodów na Bielanach krakowskich i w Rytwianach] ..., op. cit., s. 76–77.

⁴³ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 30–31.

⁴⁴ W artykule uwzględniono pomiary i wyniki badań w terenie (W. Niewalda, *Badania architektoniczne...*, op. cit., s. 31–65; H. Rojkowska-Tasak, E. Wyszynska, *Bielany w Krakowie...*, op. cit.) oraz m.in. własne badania (M. Brykowska, *Nowożytne zespoły...*, op. cit.) kartograficzne i ikonograficzne: 1 — plan Wisły — lokalizacja na wzgórzu (AHK); 2 — plan zabudowy z przylegającymi ogrodami (A. Małkiewicz, 1962); 3 — plan całości — z murem klauzурowym zewnętrznym; 4 — Obraz o. Wenantego da Subiako,

Już podczas rozmierzania regularnej części planu pustelni, przewidziano lokalizację wszystkich ogrodów, tradycyjnie urządzanych przy budynkach, odpowiednio do ich funkcji i konfiguracji terenu, co potwierdza widok pustelni na Bielanych od wschodu, na obrazie z około 1627 roku (od dawna w Rytwianach) o. Wenantego da Subiaco przybyłego z Monte Corona. Erem z ogrodami otoczył murem klauzurowym zewnętrznym (z cegły) Jan Maria Spinelli, według kontraktu z Wolskim w 1629 roku⁴⁵.

Pierwotną kompozycję dwóch ogrodów od południa — kwaterowego na tarasie i przy *foresterii*, widocznych na obrazie z około 1627 roku oraz rodzaj zasadzonej zieleni, można było zawdzięczać kamedułom i fundatorowi — Mikołajowi Wolskiemu, który wcześniej w swojej rezydencji w Krzepicach założył dwa *ogrody włoskie, gaje drzew rozlicznych, rozkoszne łąki, strumienie* i sprowadzał drzewa owocowe z Włoch i Niemiec. *On ogród klasztorny ze smakiem urządził, drzewa owocowe pozaszczepiał, figarnię dla pustelników obok foresterii założył, a całą górę sosnami i jodłami zasadzić kazał*⁴⁶.

Kształtowanie ogrodów łączyło się często z prowadzeniem prac ziemnych pod zabudowę eremu i wznoszeniem murów oporowych niezbędnych przy dużych spadkach terenu. W tym zakresie zatrudnieni budowniczowie zakonni na Bielanych, musieli mieć doświadczenie zdobyte podczas realizowanych wcześniej budowli i ogrodach lokalizowanych na tarasach we Włoszech. A jednak w 1617 roku doszło do katastrofy budowlanej podczas budowy zachodniej części kościoła, z dużą rozpiętością sklepienia nawy i w konstrukcji filarowo-skarpowej z kaplicami — nieznaną wcześniej zakonnikom. W związku z tym w 1618 roku Wolski zatrudnił wybitnego architekta Andrzeja Spezzę, który przybył z Czech — z dwoma kamieniarzami⁴⁷. W latach 1621–1624 przeby-

około 1627 w Rytwianach, z widokiem kościoła (bez wież w fasadzie), eremitorium, klasztoru, *foresterii* i ogrodów; 6 — perspektywa według obrazu z połowy XVIII wieku; S. Tomkowicz widział obrazy pustelni kamedułskich, w korytarzu skrzydła południowego oraz opublikował w 1904 roku rycinę eremu bielańskiego; por.: J. Żmudziński, *Sala z widokami klasztorów kamedułskich i portretami fundatorów w budynku tzw. foresterii* (lub Domu Królewskiego, później zwanego Schindlerówką) w klasztorze Kamedułów na Bielanych w Krakowie (połowa XVIII w.), „Biuletyn Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa”, 59, 2009/2010; B.J. Wanat, *Paralelizm wartości...*, op. cit., s. 28: http://www.jezyk-polski.pl/kameduli/kategoria1/pic2_b.jpg [dostęp: XI. 2019]; 9 — liczne, publikowane fotografie z XX–XXI wieku (m.in., w: G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit.; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit.; J. Żmudziński, *Rezydencjonalne aspekty początkowych dziejów budowy klasztoru kamedułów na Bielanych w Krakowie*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 249–255; zb. Archiwum klasztornego).

⁴⁵ Obraz publikowany jako „widok eremu w Rytwianach” (*Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, T. III, *województwo kieleckie*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, z. 11, *powiat sandomierski*, opr. J.Z. Łoziński, T. Przytkowski, Instytut Sztuki PAN (IS PAN), Warszawa 1962, s. 46, fig. 241), zinterpretował A. Małkiewicz (*Z historycznej i artystycznej problematyki kościoła kamedułów na Bielanych pod Krakowem*, „Zeszyty Naukowe UJ”, Prace z historii sztuki, Kraków 1972, z.10) jako „widok eremu na Bielanych w Krakowie”; w latach 1624–1626 Giovanni Battista buduje cysterne, odkrytą przy skrzydle południowym: H. Rojkowska-Tasak, E. Wyszyńska, *Bielany w Krakowie...*, op. cit., s. 260. Por. S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 296.

⁴⁶ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 191–192, 206–207.

⁴⁷ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 23; S. Łoza, *Architekci...*, op. cit., s. 288; A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., s.145; W. Kret, *Problematyka...*, op. cit., s. 24–25, 45–46; A. Miłobędzki, *Architektura...*, op. cit., s. 124–128; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 85–86. Spezza przebywał na Bielanych do 1623 roku.

wał na Bielanych o. Sylwan (Jan Chrzyciel) Boselli, syn hrabiego z Bergamo⁴⁸. Początkowo to oni prowadzili prace budowlane, ale kończył budowę kościoła (poświęconego 14 września 1642 roku przez ks. Tomasza Oborskiego sufragana krakowskiego) architekt Walenty von Saebisch, zatrudniony równocześnie przez Wolskiego w Krzepicach (1623) i Kłobucku (1628), a z nim przybyli *zdolni strycharze, których powołano do Bielani*⁴⁹. Problemy budowlano-konstrukcyjne wystąpiły na Bielanych także podczas budowy skrzydła południowego na stoku Srebrnej Góry, co wymagało i tam udziału bardziej doświadczonego architekta. O tym, że Saebisch mógł skorygować budowę południowego skrzydła i ogrodów poniżej, dowodzi jego znajomość budowania fortyfikacji i ogrodów, co potwierdzają m.in. prace na zamku w Siedliskach na Śląsku, wymienione przez Bohdana Guerquina i zatrudnienie go we Wrocławiu w 1612 roku na stanowisku *pracownika urzędu miejskiego ds. fortyfikacji*⁵⁰. Ostatnio, Jerzy Żmudziński przekonująco uzasadnił możliwość udziału Saebischa w realizacji tarasowych ogrodów na południowym stoku eremu na Bielanych, który posiadał wiedzę architekta nt. prac ziemnych i konstruowania murów oporowych, jak m.in. w procesie budowy fortyfikacji bastionowych⁵¹.

Według projektu architekta sklepienie piwnice (z oknami) w skrzydle południowym, wraz z murami o funkcji murów oporowych, stabilizowały skarpę wzdłuż i prostopadle do stoku. Z zewnątrz mur z kamienia łamanego, od strony budynku *foresterii* i dalej na wschód wraz z ogrodzeniem pod celami eremitorium, tworzył potężny cokół. Wzdłuż tego muru, dobudowano, między *foresterią* a południowo-wschodnim narożnikiem eremitorium, długie sklepienie pomieszczenie użytkowe (dostępne z platformy ogrodowej), w części wykorzystane na wąski taras skomunikowany z *foresterią* i z domem fundatora. Niżej położony był ogród kwaterowy, tak opisywany: *Poniżej na południowym stoku ogrody warzywne i owocowe rozłożone stopniami na tarasach w kilku piętrach, pod którymi są piękne i obszerne sklepienie korytarze*⁵². Obraz z połowy XVIII wieku przedstawia niezwykle starannie, z rozmachem, rozplanowany szeroki „ogród włoski” oparty o południowy mur oporowy. Według opisu Janusza Bogdanowskiego, stanowił *tarasowy południowy wiszący ogród z bukszpanowymi kwaterowymi ogródkami ujętymi po*

⁴⁸ O. Silvano jest cytowany jako budowniczy pustelni w Rytwianach, w Wiedniu na Kahlenbergu i w Bre-sci; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 259; W. Kret, *Problematyka...*, op. cit., s. 24–25, 45–52; M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 231, przypis 2; A. Bruździński, ks., *Bielany — ulubione miejsce Krakowa*, „Folia Historica Cracoviensia”, 2011, vol. XVII, s. 33–78.

⁴⁹ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 23, 191, 195; S. Łoza, *Architekci...*, op. cit., s. 266; W. Kret, *Problematyka...*, op. cit., s. 39–41; A. Miłobędzki, *Architektura...*, op. cit., s. 132; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 93.

⁵⁰ B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Arkady, Warszawa 1974, s. 264; M. Świdrak, *Uwagi na temat fundacji kościelnych w Kłobucku i Krzepicach*, [w:] *Sztuka Polski Środkowej. Studia VI. Sztuka nowożytna*, red. A. Barczyk, Gryglewski, Łódź 2016, s. 110–111.

⁵¹ J. Żmudziński, *Rezydencjonalne aspekty...*, op. cit., s. 251–253.

⁵² Piwnice, zbudowane ok. 1627 roku, zapewne remontowane w połowie XIX wieku, służyły do przechowywania owoców na zimę (z tego okresu pochodzi bramka na wąski taras, wykute wejścia do piwnic z eremów itp.). Por. S. Tomkowicz, *Bielany...*, op. cit., il. 1; G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 51–52. O wynikach badań terenowych „ciągu sklepionych piwnic połączonych korytarzem” (bez rozwarstwienia murów): H. Roj-kowska-Tasak, E. Wyszyńska, *Bielany w Krakowie...*, op. cit., s. 268.

bokach wysoką zielenią [il. 8E]. Nie wiadomo, czy wąski taras i mur ogrodu od południa wieńczyła balustrada, można przypuszczać, że raczej przy obu murach uprawiano winorośl, czemu sprzyjał *dogodny mikroklimat*⁵³.

Ważną pozycję w przestrzeni założenia poza domem fundatora przy wieży południowej, zajmował budynek *foresterii* zlokalizowany przy placu kościelnym w narożu zachodnim. Dom był dostępny na różnych poziomach — ze skrzydła zachodniego przy dziedzińcu, niżej z wąskiego tarasu południowego oraz na parterze z ogrodu od zachodu. Również mury *foresterii* pełniły rolę konstrukcyjną — od północy przy platformie dziedzińca i jako mury oporowe od wschodu i od południa. Przy *foresterii* na poziomie parteru, niżej od południowego ogrodu, był położony *piękny ogród kwaterowy*, przekształcony wraz z restaurowanym budynkiem *foresterii* w 1857 roku przez J. Exc. X. Jana Schindlera⁵⁴.

Poniżej muru oporowego ogrodu południowego, teren ze spadkiem wypełniał sad (brzoskwinie, morele itd.), a niżej, przy murze klawurowym — las. Zieleń ta w części zachodniej przylegała do stromego stoku południowego, zapewne wspartego murem oporowym przed wejściem do *foresterii*. Powyżej, w kierunku północnym tj. szczytu wjazdowej od zachodu, znajdował się sad i warzywniak na 6 kwaterach. Po drugiej stronie muru szczytu, zasadzono drzewa owocowe, przylegające od północy do lasu z drózkami spacerowymi.

Studia nad ogrodami pustelni na Bielanych pod Krakowem, prowadził Gerard Ciołek, przedstawiając w 1960 roku rysunek terenu z warstwicami, zabudową, tarasami ogrodowymi z podziałem na kwatery w obramieniu drzew. Analizował położenie klasztoru kamedułów, który *zajął dominującą pozycję na szczycie góry zwanej Srebrną, z rozległym widokiem na Wisłę i dalekie pogórze*⁵⁵.

Ogrody pustelni na Bielanych podsumował Janusz Bogdanowski w 1978 roku, uzupełniając drugie wydanie książki Gerarda Ciołka. Omawiając polskie ogrody renesansowe uwzględnił I fazę Bielanych na platformie prostokątnej z początku XVII wieku, jako *kontemplacyjne ogrody ozdobne*, także w eremitorium — w alejach i w ogródkach pustelników. Opisał związki *budynku, ogrodu i krajobrazu*, w tym widoków ku dolinie Wisły aż ku Tatrom. Natomiast do II fazy zaliczył mury oporowe i tarasy od południa, w tym „ogród włoski” z bukszpanowymi kwaterowymi ogródkami, w otoczeniu drzew, wypełnionych różnymi gatunkami roślin — *warzyw bądź kwiatów według literatury przyrodniczej i pięknej — róże, fiołki, goździki, piwonie i zioła*⁵⁶.

⁵³ Winorośl na murze, w: G. Ciołek, *Ogrody polskie...*, op. cit., il. 35. Por. zielenią w ogródkach: G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 46. Wiele winnic znajdowało się na południowej skarpie Wisły, jak np. w majątku Kosowa, (k. Brzeźnicy, gdzie mieszkałam 3 lata), w którym dojrzewały znakomite winogrona.

⁵⁴ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 32; W. Niewalda, *Badania architektoniczne...*, op. cit., s. 37–38; H. Rojkowska-Tasak, E. Wyszyńska, *Bielany w Krakowie...*, op. cit., s. 260: ówczesny ogród przy *foresterii* znany jest z akwareli Jana Kantego Wojnarowskiego z 1862 roku (zb. Muzeum Historyczne m. Krakowa).

⁵⁵ G. Ciołek, *Założenia...*, op. cit., „Teki Ciołka”, sygn. 1793–1798: np. Bielany Krakowskie — ogród klasztoru kamedułów: rys. Gerard Ciołek, 1960, wg planu katastralnego, warstwicowy [dwa obwody muru klawurowego, taras z podziałem, drzewa], sygn. 1796; Mapa K. Bełcikowskiego, 1820, kopia, sygn. 1793; Plan sytuacyjny z 1848 r., sygn. 1795, i inne. G. Ciołek, *Ogrody polskie...*, op. cit., s. 27.

⁵⁶ G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 35–38, 41–42, 45–46, 50.

W 1607 roku architekt o. Secchi zaprojektował pustelnię w **Tuscolano**, koło Frascati, 23,5 km od Rzymu, znakomicie wykorzystując topografię terenu, a jednocześnie nowożytnie reguły projektowania⁵⁷. Erem został zlokalizowany na zboczu splantowanej góry, z kościołem na osi, górującym nad dolnym tarasem, na który — od krzyża wznosiła się aleja obudowana murem — do furty, na dolne z podwórzem z fontanną przed *foresterią* i z domem infirmerii zapewne z gospodarczym przyziemem. Na dziedzińcu w sąsiedztwie bramy znajdowała się cela dla furtiana i stajnie, od wschodu piwnice na wino, a między *foresterią* i infirmerią, na osi kościoła, według wzoru z Monte Rua — lustrzane, dwubiegowe schody na plac kościelny. Kościół zbudowany z fundacji w 1610 roku PP. Paolo V, jako jednonawowy z parami kaplic i w części chórowej tradycyjnie z zakrystią i kapitularem, został konsekrowany 17 czerwca 1660 roku. Przy kościele od strony ogrodu przed eremitorium znajdował się apartament papieski i cele braci.

Interesująco rozplanował architekt górne ogrody pustelni, znane z ikonografii i obecnie użytkowane przez kamedułów. Ogród na placu przed fasadą kościoła (z oknem termalnym — jak na Bielanych pod Krakowem), ze ścieżką na osi, między schodami a portalem kościoła, pokryty trawą i drzewami, otwierał się balustradą ku osi wjazdu — na wspaniałą, daleki widok na okolicę. Plac z portalami po bokach fasady był od południa skomunikowany z ogrodem za przylegającą do placu *foresterią* i sadem na stoku oraz wyżej położoną kaplicą z cmentarzem przy lesie. Po przeciwnej stronie za wysokim murem można było przejść ścieżkami do eremitorium przez duży, prostokątny ogród wzdłuż kościoła, podzielony na dwie kwatery wypełnione trawą, krzewami i kwiatami, z fontanną w centrum i na osi alei do eremitorium. Ogród ten zamykał od południowego-zachodu dom infirmerii, a po przeciwnej stronie budynek kuchni z refektarzem, fundowany przez Mikołaja Wolskiego, co potwierdza podpis pod akwarelą z widokiem pustelni z 1663 roku, wymieniający licznych fundatorów: *Refettorio, Dispensa, Cucina, fatta dal Sig. Nikole Wolski, gros Mar. di Polonia [il. 9A]*⁵⁸.

Ogród eremitorium rozplanowany na prostokątnej platformie z boku kościoła, składał się w 4 rzędach — z 14 domków pustelniczych z ogródkami i jednego dla *Padre Maggiore*. Za eremitorium uformowano 3 tarasy z sadem lub winnicami. Cele w dwóch rzędach północno-wschodnich, oddzielone bramką były przeznaczone na nowicjat. Aleje między celami zdobiły dawniej drzewa owocowe i kwiaty, obecnie długie strzyżone żywopłoty i pojedyncze drzewa. W ogródkach, w których uprawiano zieleń ozdobną znajdowała się nisza w murze, ze źródłem i zbiornikiem na wodę [il. 9B]. Na obniżonym, ogrodzonym terenie przy infirmerii, wzdłuż południowo-zachodniego muru oporowego pod cele, na tarasie założony był „włoski ogród” ozdobny (i zapewne ziołowy?), ze schodami przy kopułowej kaplicy.

W 1613 roku cały teren pustelni został otoczony murem klauzurowym dostosowanym do topografii terenu. Między nim, a regularną tarasową zabudową w centrum, poniżej

⁵⁷ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 227, il. 4, 5; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 124–131; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 117–119.

⁵⁸ Przebudowany kościół konsekrowano powtórnie 25 października 1772 roku: G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 118. Materiały i informacje nt. architektury pustelni otrzymałam od Don Winfriedo EC.

9A

Ilustracja 9. Frascati (Państwo Kościelne), *Sacro Eremo Tuscolano*: A — *Delineatio S. Tuscolanae Eremi S. Romualdi Camaldulensis*, akwarela 1663, oryg. w Archiwum w eremie w Tuscolano. Fot. M. Mülitzer, 2014, s. 123, il. 3.6.1; B — ogródek przy celi kameduły. Fot. z Archiwum w eremie w Tuscolano, sprzed 1966 roku; C — winnica przy eremitorium; w głębi budynek kuchni fundacji M. Wolskiego. Fot. M. Mülitzer, 2014, s. 136, il. 3.6.61

9B

Figure 9. Frascati (Papal States), *Sacro Eremo Tuscolano*: A — *Delineatio S. Tuscolanae Eremi S. Romualdi Camaldulensis*, watercolor 1663, original found in the Archives of the Tuscolano Hermitage. Photograph by M. Mülitzer, 2014, p. 123, illus. 3.6.1; B — Hermitage cell garden. Photograph from the Archives of the Tuscolano Hermitage, pre-1966; C — Hermitage vineyard; kitchen building of the M. Wolski Foundation in the background. Photograph by M. Mülitzer, 2014, p. 136, illus. 3.6.61

9C

murów oporowych, od strony południowo-zachodniej znajdowały się ogrody uprawne, a na stoku od północnego-wschodu winnice [il. 9C]; na terenie wznoszący się ku wschodowi — położony był cmentarz z kaplicą, a dalej las z duktami spacerowymi.

Kolejną pustelnię zaprojektował architekt zakonu o. Secchi w 1608 roku w Fano⁵⁹. Już w 1609 roku z funduszy ze zbiorowej fundacji, murarz Matteo Messi rozpoczął rozmierzanie planu na zniwelowanym terenie na górze Monte Giove wśród pokrytego zielenią terenu na stoku, otoczonym murem klauzurowym [il. 10A]. W 1614 roku wprowadzili się pierwsi ojcowie, natomiast w 1631 roku został poświęcony kościół pw. SS. Salvatore.

Zarówno pierwsza jak i druga faza budowy eremu zachowały geometryczną, osiową i symetryczną kompozycję oraz dwie strefy zabudowy. Do eremu prowadziła obudowana aleja dojazdowa przez budynek z furką na nieco wyższy taras I strefy, na którym po obu stronach, wzniesiono dwa budynki w kształcie litery L — *foresterii* i wspólnego domu kamedułów. Na osi kościoła znajdował się wydłużony plac, ograniczony na osi poprzecznej murami z bramkami do II strefy — do eremitorium, za którymi, symetrycznie, położone były 2 ogrody ozdobne ze studniami. Po 1741 roku w ogrodach, przy obu budynkach dostawiono krużganki.

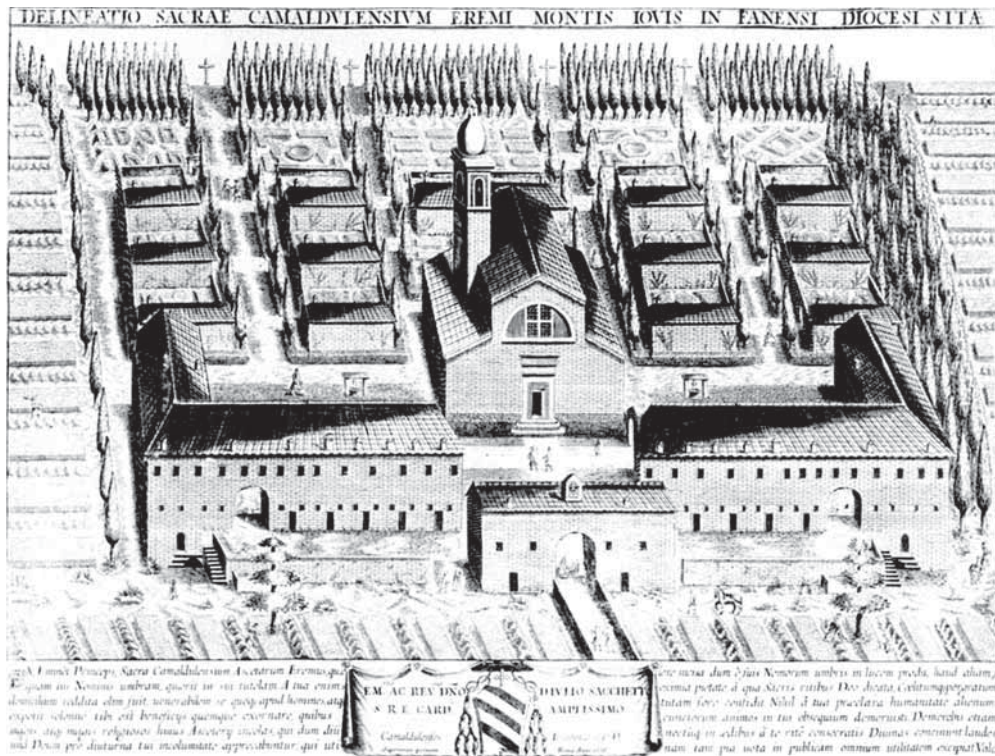
Eremitorium składało się z trzech części: na osi, za kościołem położony był szeroki ogród przedzielony budynkiem (zapewne infirmerią?), podzielony na kwatery ujęte po bokach dwiema alejami ze szpalerami drzew. Po obu stronach znajdowały się 2 zespoły — rozdzielone alejami z drzewami, po dwa rzędy domków z ogródkami — w sumie 12 [il. 10B]. Wszystkie aleje były przedłużone do muru klauzurowego (wewnętrznego strefy II) i zakończone krzyżami. Za celami teren przeznaczony na spacerowanie wypełniała dwustrefowa zieleń: ogrody ozdobne zgeometryzowane oraz połączony na zboczu wschodnim — las. Na sztychu z 1663 roku teren na stokach między strefą II, a murem klauzurowym zewnętrznym, wypełniały trudne do identyfikacji ogrody użytkowe, dziś — resztki sadu owocowego od strony południowo-wschodniej, winnica od zachodu i ogród warzywny od północnego-zachodu.

Po rozebraniu kościoła i infirmerii[?], zachowano strukturę całości i inne budynki, ale po wystawieniu w latach 1741–1761 według projektu architekta Francesco Buonamici, nowego centralnego kościoła przesuniętego wzdłuż głównej osi na południowy-zachód, powstał wielki ozdobny ogród przed fasadą kościoła i na osi furty, ogrodzony od ścieżek do eremów.

Budowa pustelni poza granicami Włoch na Bielanach pod Krakowem, skłoniła władze generalne zakonu w latach 1607 i 1608 do uregulowania przepisów budowlanych, pozwalających na zachowanie w architekturze tradycji i ubóstwa zakonnego. Ponadto, po realizacji bądź pozostających w budowie 4 kościołów z kaplicami otwartymi ku nawie, ujętych porządkiem architektonicznym, wbrew tradycji, w 1610 roku władze zakonu nakazały powrót do modelu Monte Corona i zakaz stosowania dekoracji *niezgodnej z zasadami ubóstwa...* W redagowaniu przepisów uczestniczył architekt o. Alessandro Secchi⁶⁰.

⁵⁹ P. Bossi, A. Ceratti, *Eremi Camaldolesi...*, op. cit., s. 120–122; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 140 nn; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 81.

⁶⁰ A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., (cytat nt. kościoła); M. Brykowska, *Pustelnia...*, op. cit., s. 236–237, przypis 44–45; por.: L. Rotter, *Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego*, „Foliae Historiae Cracoviensis”, 2005, nr 11, s. 73–86; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 62 (o udziale o. Secchiego); M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. .

10A

10B

Ilustracja 10. Fano (Państwo Kościelne), *Eremo di Monte Giove*: A — widok od frontu, sztych. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 97; B — ogródek przy celi eremity. Fot. M. Mulitzer, s. 143, il. 3.7.8

Figure 10. Fano (Papal States), *Eremo di Monte Giove*: A — View from the front, etching. Based on G.M. Croce, 2015, p. 97; B — Hermitage cell garden. Based on M. Mulitzer, p. 143, illus. 3.7.8

Pierwsze założenie przestrzenne i kościół według tradycji i uchwał kapituły generalnej w odniesieniu do rozplanowania i architektury budynków i kościoła zostały zrealizowane w **Rytwianach**. 27 sierpnia 1617 roku. Tęczyńscy — Gabriel (wojewoda lubelski) i Jan (wojewoda krakowski) otrzymali od władz zakonu kamedułów zgodę na budowę eremu *w otoczeniu lasu, na terenie nasłonecznionym i dobrym miejscem na ogród*. Kiedy zakonnicy z Bielan krakowskich 15 lutego 1621 roku wybrali miejsce w Lesie Rytwiańskim, z przewagą buku, dębu i grabu, wojewoda krakowski Jan Magnus Tęczyński spisał akt fundacji (także w imieniu zmarłych braci Gabriela i Andrzeja)⁶¹. Po otrzymaniu zgody na budowę pustelni w 1623 roku od władz kościelnych, 1 maja 1624 roku odbyła się uroczystość poświęcenia przez bp. krakowskiego Marcina Szyszkowskiego kamienia węgielnego pod budowę Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach.

O. Placyd Perusini, kameduła z Perugii, tak opisał położeniu pustelni: *nie na górze, ale w gęstym lesie, pozbawionym wszelkiego widoku, tylko drzewa i niebo są widzialne*, jak w Sacro Eremo [il. 11A]. Budowę pustelni w Rytwianach rozpoczął w 1624 roku o. Hiacyncyng Tudertinus z pomocą dwóch zakonników, a następnie nadzorował prace przybyły z eremu krakowskiego o. Sylwan Boselli, weneccjanin, pierwszy przeor w latach 1625–1629. Obaj Włosi musieli znać się na sztuce budowania i zakładaniu ogrodów, co potwierdza informacja o. Placyda na temat o. Boselliego, który w 1627 roku *obejrzał, opisał i wymierzył miejsce wybrane na pustelnię na Kahlenbergu pod Wiedniem*⁶². Możliwe też, że projekt założenia i kościoła dostarczono z Włoch, a jego autorem mógł być o. Alessandro Secchi, na co wskazuje porównanie z jego projektami, m.in. eremu Monte Tizzano 1, a szczególnie kościoła w archiwum w Bolonii, opublikowanymi przez Mathiasa Muiltzera⁶³.

Po splantowaniu terenu na polanie leśnej Puszczy Sandomierskiej wytyczono prostokątny, osiowy plan zabudowy klasztornej z kościołem w centrum. Jeszcze przed zakończeniem budowy, według Zbigniewa Myczkowskiego obraz *Wenantego z ok. 1627 roku ukazuje kompozycje generalnie zbliżoną do bielańskiej, z wyraźnie dopowiedzianymi relacjami pomiędzy korpusem głównym, z kościołem i domkami zakonników i ich ogródkami, a sadami i ogrodami użytkowymi, w obrębie kamedulskich murów klauzurowych w ścisłej relacji do otaczającej założenie ściany gęstego lasu*⁶⁴.

W układzie kompozycyjnym uwzględniono na jednej osi 2 strefy funkcjonalne: do pierwszej strefy należał plac kościelny z bramą klauzurową na osi skrzydła zachodniego

⁶¹ *Opus PP. Placido Perusini...*, op. cit., k. 42v-43v; J.B. Mittarelli, A. Costadoni, *Annales Camaldulenses...*, op. cit., s. 260–261; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 31–35; P.T. Lugano, *La Congregazione...*, op. cit., s. 320, 337–339; A. Małkiewicz, *Zespół architektoniczny...*, op. cit., s. 173; M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 230–232; A. Małkiewicz, *Z historycznej i artystycznej problematyki...*, op. cit., s. 96–97, przypis 42; W. Kret, *Problematyka...*, op. cit., s. 33, przypis 36; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach — w świetle praktyki i przepisów kongregacji kamedułów pustelników Monte Corona*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskał, wyd. Diecezjalna i Drukarnia w Sandomierzu, 2021, s. 199.

⁶² *Opus PP. Placido...*, op. cit., k. 47v-47r; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 78, 82, , il. 4.

⁶³ M. Muiltzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 156; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach...*, op. cit., s. 208–209, il. 6, 8.

⁶⁴ Adoracja Matki Boskiej przez św. Benedykta i Romualda: KZSzP, T. III, z. 11; *Powiat sandomierski...*, op. cit., s. 45; Z. Myczkowski, [nt. ogrodów na Bielanach krakowskich i w Rytwianach], ..., op. cit., s. 77–78; M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach...*, op. cit., s. 208–209, il. 7, 8.

ze stajniami i wozownią, zamknięty fasadą kościelną. Przy placu w parterowych skrzydłach dziedzińca, od południa — położona była apteka i refektarz dla braci z kuchnią i studnią, a od północy — *foresterium* oddzielone ogródkiem od domu/celi fundatora Jana Tęczyńskiego. Przy tym domu fundatora, od wschodu znajdował się większy ogródek z ozdobną niszą. Takie nisze w eremie w Tuscolano we Frascati wypełniał zbiornik zasilany wodą w kształcie muszli. Ogródki przy *foresterii* i przy domu Tęczyńskiego z pewnością miały charakter ozdobny i służyły do odpoczynku i kontemplacji przybywających do pustelni gości/mężczyzn [il. 11B, 11C]⁶⁵.

Drugą strefę klauzury papieskiej oddzielały mury z bramkami po obu stronach fasady kościoła. Na osi bramek wzdłuż elewacji bocznych kościoła z dwoma portalami po bokach, prowadziły dwie aleje na teren za kościołem z ogrodem eremitorium, z czterema rzędami domków eremickich z ogródkami. Aleja wytyczona na osi kościoła była zamknięta murem z bramką, co wskazuje na planowanie przy niej 4 cel nowicjatu.

Według planu z 1835 roku i badań archeologicznych, za kościołem, w przedłużeniu domu fundatora i za jego ogrodem, znajdowało się 5 domków z ogródkami, po dwa domki w środkowych dwóch rzędach oraz 3 domki z ogródkami od południa. Obecnie więcej wiadomo o ogródkach przy celach pustelników, które były zaopatrzone w kamienne obudowy na naczynia bądź wodę deszczową. Podstawy te przylegały od wewnątrz lub na zewnątrz do muru ogródka⁶⁶.

Za domkami w trakcie południowym, a przed przejściem na osi wieży kościelnej do ogrodu, położony był równoległy do kościoła dom braci konwersów oraz infirmeria objęta klauzurą papieską. W trakcie badań terenowych okazało się, że podczas budowy wykorzystano naturalny spadek terenu od północnego-wschodu na południe, co potwierdzają pierwotne niższe poziomy użytkowe w budynku (w południowym trakcie o około 1 m). Odpowiednio z terenem obniżał się w kierunku skarpy poziom wód gruntowych, co skutkowało okresowym zalewaniem wodą krypt (późniejszych) w kościele oraz skrzydła południowego, ale miało dobry wpływ na nawadnianie gleby w ogrodzie południowym, gdzie okazjonalnie mógł znajdować się mały staw. Wodę do podlewania roślin w eremitorium czerpano z cysterny, odkrytej pod poziomem terenu, między kościołem, a domem braci konwersów⁶⁷.

Rekreacyjny, kwaterowy ogród południowy skomunikowany z infirmerią i z eremitorium, był w części wschodniej objęty klauzurą papieską i przeznaczony dla ojców — do spacerów, modlitwy i medytacji, ale też i pracy w ogrodzie: uprawy drzew owocowych, krzewów, winorośli i kwiatów. Oddzielony kamiennym murem od zachodniej części, znanym z planu eremu z 1845 roku oraz z badań archeologicznych, znajdował się ogród

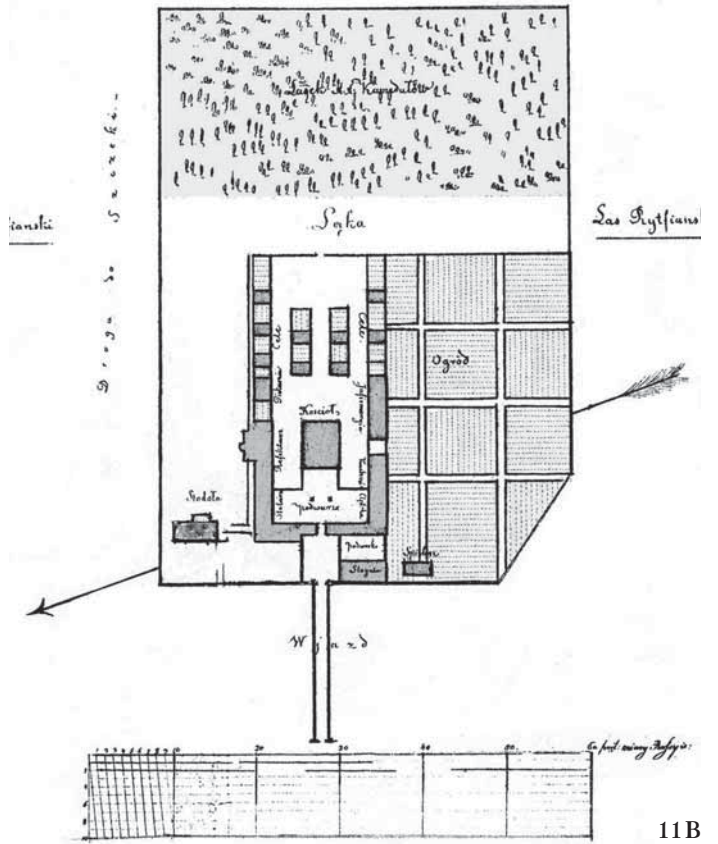
⁶⁵ Ogródek przy refektarzu został z czasem zamieniony na salę między celą fundatora, a *foresterią*, z wielkim, sklepionym refektarzem — kończonym przed 1637 rokiem: M. Brykowska, R. Brykowski, 1959, mps, archiwum WKZ Kielce. Dziś w ogródku przy domu fundatora założono zielnik według koncepcji A. Chrapek.

⁶⁶ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., il. 7, przypis 29; M. Łyczak, A. Książczyńska, *Kamedulski erem „Pustelnia Złotego Lasu” w Rytwianach w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Silva Aurea...*, op. cit. s. 153–197, s. 163–197.

⁶⁷ Por. eksponowany niżej o około 1 metra pod szkłem, fragment posadzki kamiennej w drugim trakcie. Badania prowadził arch. W. Niewalda z Krakowa około 2010 roku.

11A

11B

11C

11D

Ilustracja 11. Rytwiiany (Polska), *Eremus Silva Aurea*: A — widok od frontu, litografia z obrazu z poł. XVIII w., pocztówka sprzed 1917 roku (własność autorki od 1972 roku). Oryg. w Archiwum eremu na Bielanych w Krakowie; **B** — plan sytuacyjny pustelni po kasacie w 1819 roku; pomiar Jan Suhecki, 1835; oryg. w Archiwum Główne Akt Dawnych, Akta Centralne Wydziału Wyznań, sygn. 757, k. 106; **C** — współczesny widok Pustelni Złotego Lasu z lotu ptaka. Fot. w Archiwum Pustelni Złotego Lasu. Wg: K. Curyłło, 2019, s. 38; **D** — ogród południowy po rewitalizacji według projektu Zbigniewa Myczkowskiego. Fot. E. Brykowska-Liniecka, 2023

Figure 11. Rytwiiany (Poland), *Eremus Silva Aurea*: A — View from the front, lithograph from a painting from the mid–18th century, postcard, pre–1917 (property of the author as of 1972). Original in the Bielany Hermitage in Cracow; **B** — Site plan of the hermitage after cassation in 1819; survey by Jan Suhecki, 1835; original in the Central Archives of Historical Records, Central Records of the Department of Religious Affairs, file no. 757, tome 106; **C** — Contemporary bird’s-eye-view of the Złoty Las [Golden Forest] Hermitage. Photograph from the Złoty Las Hermitage. Based on K. Curyłło, 2019, p. 38; **D** — South garden following its revitalization in accordance with a design by Zbigniew Myczkowski. Photograph by E. Brykowska-Liniecka, 2023

warzywny i ziołowy w sąsiedztwie kuchni i apteki, a w głębi sad objęty klauzurą zakonną, gdzie pracowali nie tylko bracia, ale i zatrudnieni ogrodnicy. W obu częściach — przy południowej ścianie budynków bądź poza nią, była posadzona winorośl [il. 11D]⁶⁸.

Opisane budowle i ogrody nie były jeszcze ukończone, kiedy po konsekracji kościoła pw. Zwiastowania Najświętszej Panny Marii — 27 września 1637 roku i po śmierci Jana Tęczyńskiego tego roku, jego córka Izabella z mężem Łukaszem Opalińskim h. Łódzia,

⁶⁸ Por. przypis 66 oraz: M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., il. 7, 8; M. Brykowska, *Kościół w Rytwiianach?...*, op. cit., s. 61, il. 10.

marszałkiem wielkim koronnym, potwierdzając fundację Tęczyńskich zobowiązali się *fabrykę klasztoru Rytwiańskiego dokończyć*...⁶⁹. W drugiej fazie zatem po 1655 roku kończono kościół i ogrody objęte klauzurą papieską oraz założono nowe ogrody użytkowe wokół zabudowy klasztornej od zachodu i północy, a od strony wjazdu na osi wystawiono arkadową bramę z herbami zakonu. Prace kończyła budowa w 1662 roku zewnętrzne-
go muru klauzuruowego.

Wymagało to obudowy wjazdu na osi klasztoru (szyją), na placyk przed arkadową bramą i wjazdem na teren klauzury. Ówczesny stan zabudowy i ogrodów po zakończeniu prac przedstawia obraz z połowy XVIII wieku⁷⁰. Za południowym murem szyi, las poza klauzurą na skarpie, obniżał się do poziomu drogi, natomiast po przeciwnej stronie szyi — teren porośnięty był sadem, otoczonym murem od zachodu i północy. W jego przedłużeniu, na wschód za murem między północną drogą a zabudową klasztoru, na osi bramki, rozplanowany był ogród z długą aleją i poprzecznymi drózkami między rabatami warzyw, kwiatów i pojedynczych drzew, przedstawionych na ww. obrazie według takiego schematu, jak w eremitorium. W zachodniej części ogrodu znajdował się jakoby dom ogrodnika, pominięty na obrazie.

Można sądzić, że niektóre przedstawione na obrazie fragmenty pustelni nie są w pełni wiarygodne, jak np. błędny jest owalny kształt placu przed furką, układ i liczba domków eremickich oraz powtórzenie od południa takiego samego schematu ogrodu jak od północy, czemu przeczy odkryty w terenie mur dzielący na dwie strefy klauzuruowe ogród południowy, jak opisano wyżej. Inne fakty i datowanie obrazu potwierdzają np. dwie figury św. Agaty i św. Barbary wystawione na placu przed kościołem w 1748 roku⁷¹.

Po skasowaniu pustelni w 1819 roku zabudowania i ogrody ulegały stopniowemu zniszczeniu. Jeszcze w 1835 roku uprawiany był ogród południowy, gdy za eremitorium, za murem wschodnim, jak i wcześniej, znajdował się duży teren — pas łąki i *lasek mały Kamedułów*. Ludwik Zarewicz pisał, że w eremie położonym w lesie, *poza świątynią był okazały ogród a w nim 12 małych domków zakonników* ⁷². Dwa plany pomiarowe dawnego eremu kamedułów — z 1835 roku i 1845 roku uwzględniają jeszcze mury klauzuruowe i ogrody, których brak w 1864 roku. Kościół po remoncie uznany w 1935 roku za zabytek, pełnił funkcje kościoła parafialnego. Zachował się do dziś z wysokiej klasy wystrojem i wyposażeniem jako kościół rektoralny na terenie pustelni z ogrodami po rewitalizacji w latach 2001–2015. W lesie, w niedalekiej odległości od zabudowań klauzuruowych znajduje się źródło i strumień (dopływ rzeczki Czarnej), a niegdyś przy nim,

⁶⁹ Na temat II fazy budowy pustelni przez Opalińskich, więcej według opublikowanych źródeł: M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 231–232, przypis 31–32.

⁷⁰ Obraz pustelni kamedułów w Rytwianach z połowy XVIII wieku w klasztorze na Bielanych krakowskich, obecnie po konserwacji, wg: J. Żmudziński, *Sala z widokami...*, op. cit. Na początku XX wieku W. Tomkowicz publikuje litografię według ww. obrazu, a w klasztorze wydano „Karty Korespondencyjne” z jego fotografią, którą otrzymałam od o. Ignacego w 1972 roku.

⁷¹ M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 224, il. 24; J.W. Koralewski, *Pustelnia Złotego Lasu*, Rytwiany 2012, s. 55–57; M. Łyczak, A. Książczyńska, *Kamedulski erem...*, op. cit., il. 2.

⁷² L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit, s. 35.

Ilustracja 12. Bologna (Emilia Romana), *Eremo di Monte Tizzano*, plan sytuacyjny pustelni 1, 1664, projekt architekta o. Alessandro Secchi z 1619 roku. Wg M. Mulitzer, 2014, s. 156, il. 3.8.14

Figure 12. Bologna (Emilia Romana), *Eremo di Monte Tizzano*, site plan of Hermitage 1, 1664 (original Biblioteca dell'Archiginnasio-Bologna) according to the design of the architect Father Alessandro Secchi, 1619. Based on M. Mulitzer, 2014, p. 156, loam. 3/8/14

należące do klasztoru stawy rybne. Miejsce to zostało utrwalono budową kaplicy M.B. Fatimskiej w 2004 roku⁷³.

W czasie budowy pustelni w Rytwianach, w 1619 roku, o. Secchi projektuje ważny dla tematu ogrodów erem na **Monte Tizzano** koło Bolonii. Zrealizowany w 1621 roku zespół z fundacji delegowanego przez Paolo V kanonika Ewangelistę Carbonesiego, jego brata Marco Antonio i kuzyna Bonifacego, ze względu na erozję terenu, został w 1655 roku rozebrany. Zachowane rysunki poświadczają jednoczesne planowanie założenia, funkcji i formy ogrodów, łącznie z architekturą [il. 12]⁷⁴. Plan sytuacyjny z 1664 roku przedstawia w otoczeniu obszaru należącego do klasztoru między drogami — regularny, osiowy zespół zabudowań eremu i ogrodów objętych murem klauzurowym. Na głównej osi, od zachodu prowadził obudowany murem wjazd do I strefy — placu przed kościołem, z budynkami po bokach. Za kościołem osiowo rozplanowano II strefę — eremitorium, w dwóch rzędach 8 domkami ojców-pustelników, otoczonych murem na osi z bramką do ogrodu zapewne owocowego. Wzdłuż zabudowy od wschodu (zapewne od strony kuchni) był rozplanowany regularny na 8 kwaterach ogród warzywny, a za nim na stoku sięgającym do muru klauzurowego — sad owocowy, który łączył się z ogrodem na osi eremitorium. Całość otoczona została ogrodzeniem obejmującym po lewej stronie sziyi — teren upraw (winnica, gaj oliwny?), a po prawej i za sadem — klasztorny las.

Projektowany w tym czasie niezrealizowany kościół, nie tylko nawiązywał w planie do świątyni w Monte Rua, ale też był całkowicie zgodny z przepisami zakonu z 1610 roku, a jak wykazały badania, projekt mógł być wykorzystany w budowie kościoła w Rytwia-

⁷³ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 233, przypis 39, il. 7, 8; J.W. Koralewski, *Pustelnia...*, op. cit., s. 44–45. Por.: G. Ciołek, *Szkic/plan klasztoru oo. Kamedułów w Rytwianach (1621) — 1:1500*, „Teki Ciołka”, NID, sygn. 3513.

⁷⁴ P. Bossi, A. Ceratti, *Eremi Camaldolesi...*, op. cit., s. 123; według rysunków m.in. o. A. Secchiego, odkrytych w Archiwum w Bolonii: M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 156, il. 3.8.13, 3.8.14.

nach, przez o. Sylwana Boselli⁷⁵. O roli o. Sylwana dla zakonu kamedułów pisał już Ludwik Zarewicz.

Dzięki opisowi o. Placydo Perusini, doskonale znany jest początek budowy kolejnego eremu w Austrii z inicjatywy władz zakonu kamedułów w 1627 roku, za pośrednictwem o. Egidiusza, belgijczyka (Belga), w połowie drogi z Włoch do Polski. Za namową przez marszałka Mikołaja Wolskiego, cesarz Ferdynand II, po ukazaniu mu *licznych rysunków i malunków graficznych eremów przez Ojca Wenantego* — wyraził chęć fundacji pustelni. Wówczas o. Egidiusz wybrał najbardziej odpowiednie miejsce na erem — na **Kahlenbergu** pod Wiedniem. W dniu 3 lipca 1628 roku, Ferdynand II wraz z żoną Eleonorą Gonzagą ofiarowali kamedułom z Monte Corona za pośrednictwem o. Boselliego *górcę wraz z przylegającymi do niej lasami i winnicami* i sumę równą 30 florenów. Wizytator o. Jerzy sprawdził *koszty na budowę i utrzymanie*. Na polecenie władz zakonu o. Sylwan, *wenecjanin, z eremu Rytwian, z o. Konstantym Melchiorem trydeńczykiem i Bartolomeo Chiuppeno* w latach 1628–1929 *według opisu i rozmierzenia miejsca* rozpoczęli przygotowanie terenu pod budowę eremu. W dniu 10 sierpnia 1629 roku cesarz Ferdynand II *wskazał Sylwanowi, że chce wziąć udział w wmurowaniu pierwszego kamienia pod budowę kościoła [...], po czym w asyście pustelnika Sylwana przetransportował ten sam kamień do przygotowanego dołu fundamentowego i przykrył go narzędziem murarskim*⁷⁶. Kościół zbudowano zgodnie z przepisami, na planie według wzoru z Monte Rua i Rytwian, z wieżą zegarową od południa. W 1636 roku, wprowadzono zakonników i utworzono przeorat, ale budowę eremu ukończono dopiero w 1639 roku. Po zniszczeniu klasztoru i kościoła podczas odsieczy wiedeńskiej, kameduli po powrocie do pustelni 6 października 1683 roku odnowili zabudowania, natomiast w latach 1730–1734 przebudowali kościół i przy murze od strony eremitorium za kościołem zbudowali dzwonnice⁷⁷.

Głównym budowniczym pustelni był o. Sylwan Boselli, który opierając się na projektach eremów o. Secchiego i doświadczeniach z budowy w Rytwianach, wprowadził regularny prostokątny plan i własne rozwiązania terenów zielonych zależnych od topografii terenu. Po zniwelowaniu południowo-wschodniego stoku góry, umieścił w centrum kościół, powiązany osiowo z ogrodem eremitorium [il. 13A, 13B]. Natomiast wjazd do pustelni od strony zachodniej zapewne miał prowadzić przez budynek bramny przylegający do skrzydła *foresterium*. Być może w XVIII wieku na oś kościoła przesunięto mur klauzurowy z bramą, w głąb placu, na którym znajdowały się po bokach parterowe budynki (podpiwniczone), od zachodu i części południowej z pokojami gościnnymi dla cesarza i jego dworu oraz od północy dla konwersów[?]. Przy fasadzie kościelnej mur klauzurowy z bramkami oddzielał dwa dziedzińce — północny z budynkiem kuchni z re-

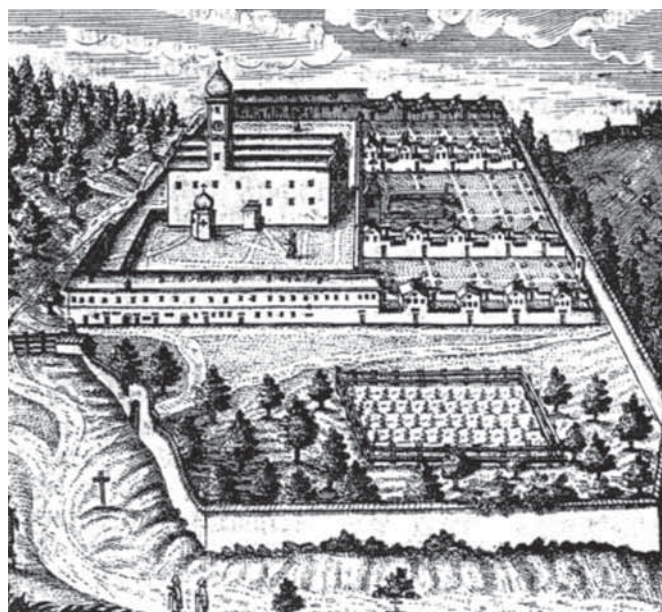
⁷⁵ M. Brykowska, *Kościół w Rytwianach...*, op. cit., s. 208–209, il. 6–8, 17; por. M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 156, który uważa, że na podstawie tego planu kościoła zrealizowano kościół w Garda.

⁷⁶ Według własnych badań i wypisów o. Ignacego z eremu bielańskiego (1972). O. Placido Perusini, świadek wydarzeń, szeroko opisał początki fundacji eremu Kahlenberg: *Opus PP. Placido Perusini...*, op. cit., k. 47v–47r; J.B. Mittarelli, A. Castadoni, *Annales...*, op. cit., s. 278–283.

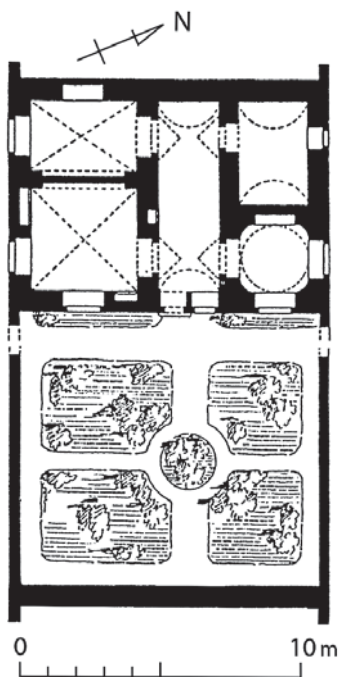
⁷⁷ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 246, il 17; R. Brykowski, *Kahlenberg i jego zabytki*, „Spotkania z Zabytkami”, 1989, I, s. 59–61; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 400–419; por. tamże — kartografia, sztychy i obraz z XVIII wieku.

13A

13B

13C

13D

Ilustracja 13. Wiedeń, Kahlenberg (Austria), *Eremus St. Josef*: A — obraz, poł. XVIII wieku. Fot. M. Mülitzer, 2014, s. 403, il. 7.1.6; B — sztych. Fot. M. Mülitzer, 2014, s. 402, il. 7.1.5; C — domek eremity z ogródkiem, plan, rys. M. Mülitzer, 2013; D — współczesny ogródek przed celą eremity. Fot. M. Mülitzer, 2013[?]

Figure 13. Vienna, Kahlenberg (Austria), *Eremus St. Josef*: A — Camaldoli (Toscany), Sacro Eremo, etching 1570. Based on P. Bossi and A. Cerrati, 1993, p. 62. Painting from the mid-18th century. Photograph by M. Mülitzer, 2014, p. 403, illus. 7.1.6; B — Etching. Photograph by M. Mülitzer, 2014, p. 402, illus. 7.1.5; C — Hermit's hut with garden, plan, drawing by M. Mülitzer, 2013; D — Contemporary garden in the front of the Hermit's cel. Photograph by M. Mülitzer, 2013[?]

fektarzem, a południowy ze studnią zachowaną do dziś i z domem infirmerii z apteką, posadowiony z wykorzystaniem różnic terenu — jak na Bielanych krakowskich — z wyjściem na południowy ogród. Teren eremitorium na osi, za kościołem, oddzielony murem

z trzema bramkami, wyróżniał się dwukrotnie szerszym ogrodem z sadzawką na osi. Po bokach ogrodu eremitorium ze stawem położone były dwa rzędy domków pustelniczych z ogródkami dostępnych z bocznych alei [il. 13C, 13D].

Plac przed kościołem i oba dziedzińce po bokach kościoła wypełniały trawniki ze ścieżkami, natomiast ogrody w eremitorium — niska zieleń ozdobna i pojedyncze drzewa owocowe. Zewnętrzny mur klauzurowy budowany był w zależności od konfiguracji terenu — na terenie płaskim od północy równoległe do muru wewnętrznego za ogrodem warzywnym i sadem, a od wschodu, za ogrodem (sadem?) przylegający do eremitorium ogrodzonym tuż nad urwiskiem. Natomiast od południa mur dostosowany był do niewielkiego spadku za sadem i winnicą. Od zachodu teren porośnięty lasem wznosił się za drogą wzdłuż muru klauzurowego⁷⁸.

Król Władysław IV po pobycie w Kahlenbergu, na Bielanych krakowskich i w Rytwianach oraz po wybraniu przez kamedułów z Krakowa terenu pod przyszlą budowę na Górze Polkowskiej w **Warszawie**, ufundował 5 września 1639 roku nowy erem, jako *wotum* za zwycięstwo smoleńskie i otrzymanie korony. W dniu 6 października 1641 roku w akcie fundacyjnym król potwierdził i powiększył nadania, a Sejm je zatwierdził. Kameduli po wykarczowaniu i splantowaniu terenu, wytyczyli i ogrodzili parkanem teren klauzury z ogrodami. Na jednej osi umieszczono dwie strefy — kościoła i eremitorium, według modelu eremu w Nola o. Secchiego i bezpośredniego wzoru eremów na Bielanych krakowskich i w Rytwianach. W latach 1641–1643 wzniesiono tymczasową drewnianą świątynię i pierwsze cele z ogródkami, pod kontrolą powierzoną przez króla Wojciechowi Gizie. W 1643 roku odbyła się uroczystość wprowadzenia do eremu ojców kamedułów, znana z relacji Adama Jarzębskiego w *Gościńcu* [...] ⁷⁹. Jeszcze w 1678 roku użytkowany był drewniany kościół⁸⁰.

W 1644 roku o. Mateusz *kieruje nową fundacją* i rozpoczyna prace budowlane. Budowę wielokrotnie przerywaną wojnami i zarazą, wspierali kolejni władcy. Jan Kazimierz 20 marca 1649 roku potwierdził i rozszerzył wcześniejsze nadania z *przylegającymi do wzgórze, lasy, łąki, młyny, polanę i pastwiska* oraz zapoczątkował budowę murowanego kościoła zapewne według planu zgodnego z przepisami zakonu dostarczonego przez kamedułów. W latach 1646–1655 zbudowano w czterech rzędach: trzy cele z fundacji Wazów

⁷⁸ Według własnych badań i materiałów (niepublikowanych) otrzymanych od dr M. Mulitzera w 2019 roku, za co jestem winna podziękowanie. Na temat rodzaju roślin, poza wymienioną winnicą w akcie darowizny — nie udało się więcej ustalić.

⁷⁹ Zapewne to wówczas ustawiono krzyż widoczny na widoku z XVII wieku, który po wzniesieniu muru klauzurowego przeniesiono na skrzyżowanie dróg od przeprawy na Wiśle i z folwarku Ruda. Por. il. 14A oraz: D. Śliwińska, *Zespół zabudowy eremitorium oo. kamedułów na Bielanych — stan zachowania oryginału*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer; A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa 2016, il. 2 z 1890, a także wcześniejsze badania: M. Brykowska, *Kościół kamedułów na Bielanych*, seria: Zabytki Warszawy, Warszawa 1982, s. 15, 54.

⁸⁰ Por.: widok eremu na Bielanych warszawskich na obrazie ofiarowanym podczas zarazy, jako wotum oo. Kamedułów dla kościoła w Tucholi; od strony Wisły przedstawiono na wysokiej skarpie część murowanych eremów w otoczeniu zieleni i zarysu kościoła w budowie, przy którym znajdowały się w murze 2 bramki do ogrodu eremitorium, na osiach „alei między celami”, co wskazuje na zamiar budowy muru części gospodarczej od południa. Por. W. Szoldrski, *Historia Kościoła i Cudownego Obrazu Najświętszej Marii Panny w Tuchowie*, Cieszyn 1920, s. 74; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 35, 61; M. Brykowska, *Pustelnie i architektura...*, op. cit., s. 82–83, il. 5; J. Sito, *Rokokowe stiuki...*, op. cit., s. 153.

— króla Władysława IV, „Erem Królewski” królewicza Jana Kazimierza, biskupa Karola Ferdynanda oraz siedem — z fundacji magnatów.

19 czerwca 1669 roku, w dniu elekcji Michała Korybuta Wiśniowieckiego, poświęcono fundamenty korpusu chórowego kościoła. Na pamiątkę tego wydarzenia król wystawił kolumnę przy drodze do kościoła, a w testamencie polecił *kamedułom kościół skończyć*⁸¹. Prace kontynuowano z fundacji króla i dotacji Krzysztofa Zygmunta Paca kanclerza wielkiego litewskiego. W 1697 roku dzięki wsparciu finansowemu Jana III Sobieskiego, który często bywał z rodziną na Bielanach i Marka Matczyńskiego wojewody ruskiego, ukończono budowę korpusu chórowego z dwiema wieżami [il. 14A]⁸².

Erem zlokalizowano na skraju Puszczy Mazowieckiej, w odległości 1 mili na północ od Warszawy. Według Ludwika Zarewicza pustelnia *wznosi się na miernym wzgórzu wśród miłego lasu, przy lewym brzegu Wisły w borze królewskim, małą milę od Warszawy*⁸³. Na splantowanym terenie rozplanowano całą pustelnię osiowo i symetrycznie, z kościołem w centrum, na osi za kościołem eremitorium i ogrody, sukcesywnie realizowane. Pierwszą fazę zabudowy przedstawia rycina z XVII wieku: ukończoną część chórową kościoła z dwiema wieżami i z jedną nawą, zapewne jeszcze drewnianego kościoła. Eremitorium, z wolnostojącą drewnianą [?] dzwonnica przed trzema [!] rzędami cel z ogródkami, było oddzielone murem od placu kościelnego, jak i dziś. W ogródkach zaznaczono symbolicznie jednym drzewem teren zielony. Na plac kościelny prowadziła brama w wieży od strony południowo-zachodniej. Przy niej od południa znajdował się mały, szczytowy dom oraz duży budynek, zapewne *foresterium*, z wieżą alkierzową, a w głębi placu niewielki dwór, być może dobrodzieja zakonu chorążego Ziemi Nurskiej Jana Kazimierza Brzezińskiego. W miejscu późniejszego budynku kuchni z refektarzem i innych na krawędzi skarpy po wschodniej stronie bramy wjazdowej od południa, zamykała eremitorium niska zabudowa — zapewne drewniane szopy związane (jak i brama) z prowadzoną budową. Wjazd poza klauzurą prowadził wśród użytkowych ogrodów w sąsiedztwie stawu.

Fundatorzy i magnaci związani z dworem królewskim, często wyjeżdżali na Bielany na polowania i do eremu na rekolekcje, od 1673 roku — na Zielone Świąta, na wypoczynek oraz rozmowy z wykształconymi kamedułami. Np. marszałek Stanisław Herakliusz Lubomirski przed 1682 rokiem, przyłynął Wisłą na Bielany i opisał nie tylko rozmowy z pustelnikiem o Elizeuszem, ale też swoje wrażenia nt. położenia i krajobrazu pustelni: *...przy płaskim brzegu wesole na ląd wyjście, świerkowemi drzewami i cienista gęstwina z obu stron otoczone, którego środek — zieloną łąką ozdobny niby ulicą jaką umyślnie (bo tak było) wysadzoną — wabił oko i nogi do wystąpienia na ląd. Była drogi tej długość rozwlekła niemal na stajanie, aż po brzeg pochodzisty odkrytej góry, od*

⁸¹ Materiały o początkach eremu warszawskiego w: J.B. Mitarelli, A. Costadoni, *Annales Camaldulenses...*, op. cit., t. VIII, s. 327–329, t. IX, s. 338–340; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 35–36; P.L. Lugano, *La Congregazione Camaldolese...*, op. cit. s. 376–377; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 35; K. Guttmejer, „Wieczny pomnik zwycięstwa”: erem kamedulski na Bielanach pod Warszawą. *Wotum króla Władysława IV*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 113–136; D. Śliwińska, *Kalendarium*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 565–578.

⁸² M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 338, il. 6.3.6.

⁸³ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 35; zakonnicy czerpali dochód z przewozów na Wiśle do wsi Żerań.

której z dołu aż na sam wierzch widać było stopnie w perspektywę lekko postępujące, a na samej górze była furka z krzyżem na wierzchu, znacząca przystęp do onej pustynie. Postrzegszysy tedy obaj, a to już to miejsce, kędy był kościół i pustynia [...] a wyśiadzysy z wody szli prosto ku stopniom onym, które wiodły do klasztoru⁸⁴.

Drugi etap budowy kościoła, zapewne na miejscu rozebranej nawy drewnianej świątyni, rozpoczęto od dotacji Augusta II i poświęcenia fundamentów nawy w 1706 roku, a w marcu 1710 roku ołtarza głównego z bramkami do chóru. Architektoniczne opracowanie wnętrza świadczy o udziale w budowie nieznanego architekta królewskiego⁸⁵.

Początkowo budowę nawy prowadzili sami kameduli według tradycji i przepisów zakonu — o. Jacek (Hiacynt), kiedy *od wielu lat fundamenty naszej bazyliki były opuszczone i niemal zrujnowane oczekiwały na swego budowniczego, lecz nie było nikogo kto by się nimi zajął, i oto znalazł się jeden na tysiąc który swoją zapobiegliwością troską i trudem wzniósł kamień im titulum*. 6 maja 1730 roku *powierzono zarząd nad budową ojcu panu Franciszkowi Salezemu*⁸⁶. Z fundacji Augusta III w latach 1733–1736, przygotowano materiały budowlane, teren i nowy projekt centralno-podłużnej nawy. W 1735 roku przy okazji rozbiórki dworu Brzezińskiego, wymieniony jest na Bielanach architekt Józef Fontana⁸⁷. Ostatnio badania Piotra Ługowskiego, Karola Guttmejera i Jakuba Sity potwierdziły budowę nawy kościoła w latach 1749–1762 według projektu Jakuba Fontany⁸⁸. Kościół przedstawiony na obrazie z około połowy XVIII wieku różni się od budowanego w tym czasie. Mimo to, widok na obrazie łączy pustelnię z Warszawą — lokalizacja Wisły, sylweta miasta oraz osiowa kompozycja i strefy klauzurowe eremu⁸⁹.

⁸⁴ S.H. Lubomirski, *Rozmowy Artaksesa i Ewandra*, „Biblioteka Pisarzy Polskich”, t. 32, wyd. J. Dąbkowska-Kujko, Warszawa 2006, s. 49, 499; prof. J. Chrościckiemu winna jestem podziękowanie za wskazanie i udostępnienie ww. pozycji.

⁸⁵ Nie został potwierdzony w źródłach udział architekta królewskiego Józefa Szymona Belottiego, bądź Józefa Pioli (M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 37, 43, 61), ani Isidoro Affaitati, któremu ostatnio przypisano projekt kościoła z centralno-podłużną nawą: M. Karpowicz, *Isidoro Affaita (1622–1684), Architetto valsoldese in Polonia*, Comune di Valsolda, 2009, s. 90–92, il. 14; por. K. Guttmejer, „*Wieczny pomnik zwycięstwa...*”, op. cit., s. 126.

⁸⁶ K. Guttmejer, *Aneksy*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., *Aneks nr 3*, s. 508. Do budowy nawy przyczynili się finansowo także magnaci, jak np. na początku XVIII w. Jan Krzysztof Brzeziński podkomorzy Ziemi Nurskiej, któremu „dozgonnie wdzięczni” kameduli ufundowali epitafium. M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 37, 42–45.

⁸⁷ K. Guttmejer, *Aneksy...*, op. cit., *Aneks nr 4*, s. 543.

⁸⁸ H. Potocka, *Ukształtowanie przestrzenne i zabytki Bielan*, Warszawa 1952, mps, w archiwum Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, nr 170, s. 37 (*wg Szymańskiego [?] na Bielanach pracował Jakub Fontana*); K. Guttmejer, „*Wieczny pomnik zwycięstwa...*”, op. cit., s. 113–136; P. Ługowski, *Fontana i Dominik Merlini a rokokowa faza budowy kościoła na Bielanach w Warszawie*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, s. 142, 156; J. Sito, *Rokokowe stiuki w kościele kamedułów na Bielanach w Warszawie*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 156–164; D. Śliwińska, *Kalendarium...*, op. cit., s. 567. Materiały zamieszczone w książce zawierają szczegółowe informacje o „fabryce” kościoła, również po roku 1762; odkryty zachodni, wcześniejszy półkolisty fundament transeptu, być może wzniesiono według projektu Józefa Fontany.

⁸⁹ Jakub Fontana zapewne kontynuował rozpoczęcie budowy nawy przez swojego ojca, Józefa, jak na innych budowach: A. Bartczakowa, *Jakub Fontana architekt warszawski XVIII wieku*, PWN, Warszawa 1970, s. 28; por. przypisanie autorstwa fasady Jakubowi Fontanie: M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 112 i in.

W 1758 roku poświęcono kościół, ale jego fasada była ukończona przez Fontanę z udziałem Dominika Merliniego dopiero w 1770 roku⁹⁰.

Łącznie z realizacją centralno-podłużnej nawy kościoła, kończono budowę pustelni. W pierwszej kolejności uporządkowano plac przed kościołem, przedłużając oś kompozycji w kierunku północno-zachodnim, przez bramę z drogi Niwkowej umieszczoną w parterowym budynku *foresterii* ze stajnią i wozownią, a dawną *foresterię* pozostawiono jako ryzalit nowego budynku od południa. W murze z bramkami z placu kościelnego do eremitorium, wykonano nową bramę z placu kościelnego z przejazdem wzdłuż wcześniejszych parterowych budynków gospodarczych — kuchni z refektarzem oraz nowej infirmerii (1760) i oranżerii. W eremitorium już w 2. połowie XVII wieku realizowano cztery rzędy cel z ogródkami — ostatnią w 1733 roku.

Od południa, poniżej kuchni i ww. domów wspólnego użytkowania, założono ogród warzywny oraz spiętrzone wodę w strumyku dla drewnianego młyna i browaru. Za eremitorium na osi założono dla ojców ogród rekreacyjny z dwiema altanami, a od północy wielki sad. Na placu przed kościołem w części północnej, na zapleczu kaplicy dla kobiet, urządzono cmentarz. W tym okresie w eremie znajdowały się dwie studnie: przy *foresterii* i obok kuchni [il. 14B]⁹¹. Całość otoczono ceglany murem klauzurowym, z bramą od południa.

19 maja w 1766 roku, z inicjatywy Stanisława Augusta, odbył się wielki festyn w Lesie Bielańskim z dekoracją według projektu Efraima Schroegera. Ukończono też nowe budowle, jak np. kaplicę dla kobiet, i wyremontowano stare, a w środkowych rzędach domkach pustelniczych założono nowicjat oddzielony murem z bramką, z datą 1770. Na licznych ilustracjach zieleni w eremie była widoczna tylko nad murem klauzurowym⁹².

Wśród wielu planów Lasu Bielańskiego z pustelnią, warto zwrócić uwagę na mapę Jana Wilkoszewskiego z 1791 roku z „Klasztorem XX. Kamedułów”, która przedstawia pustelnię w lesie nad Wisłą po zakończeniu prac budowlanych, pola uprawne, stawy i układ drożny oraz zabudowania w lesie: „Pomieszkanie Śp. X. Portatupi.”, „Folwark Ruda” i inne⁹³. Na planie naniesiono ogrody na terenie klauzury papieskiej: przy celach pustelników (zielony kolor) i za eremitorium — ogród rekreacyjny, z główną i poprzecznymi alejami. Można sądzić, że zieleni ozdobna w rabatach i rodzaj drzew, była projektowana przez

⁹⁰ Władze zakonu dopuszczały w XVIII wieku bogate bryły kościołów z wieżami i kopułą, ale założenie nadal było podporządkowane osi i tradycyjnym strefom klauzurowym, a architektura klasztoru — proście pustelniczej. K. Guttmejer, *Aneksy...*, op. cit., *Aneks nr 4*, s. 523, 540.

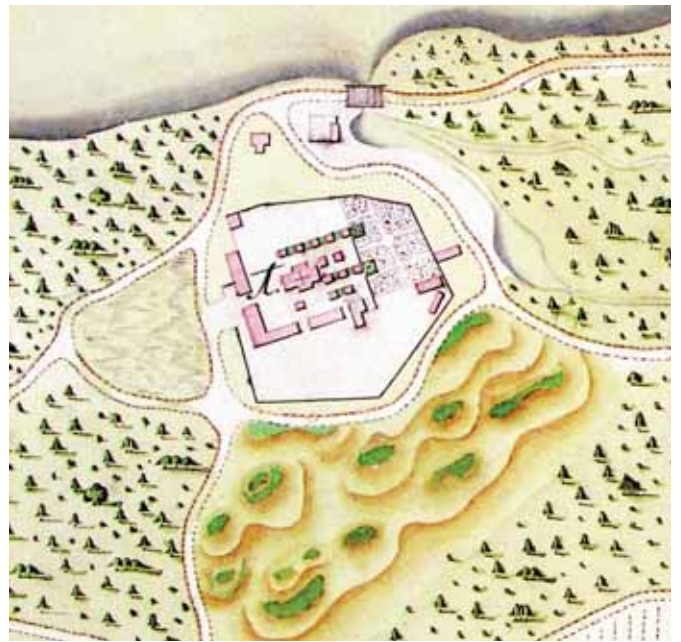
⁹¹ Wymieniono też ogrodzenie klauzury na murowane. Budynek szpitala wzniesiono w 1760 roku. Por. fazy budowy klasztoru i opis planu z 1865 roku: D. Śliwińska, *Zespół zabudowy eremitorium...*, op. cit., s. 169.

⁹² P. Ługowski, *Fontana...*, op. cit., s. 132, nn. Por. *Odpust na Bielanach*, Józefa Walla z 1778 roku; *Widok placu Bielańskiego z kościołem oo. Kamedułów*, litografia z połowy XIX wieku zapewne według rysunku *Pędzlem i tuszem* z około 1818 roku — Muzeum Narodowe w Warszawie, Rys. Pol. 2193; rycina A. Majerskiego z około połowy XIX wieku; litografia M. Fajansa z 1854 roku i fotografia A. Beyera z 1857 roku: M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 54, 112 i in.; *Album...*, op. cit., s. 602, 607.

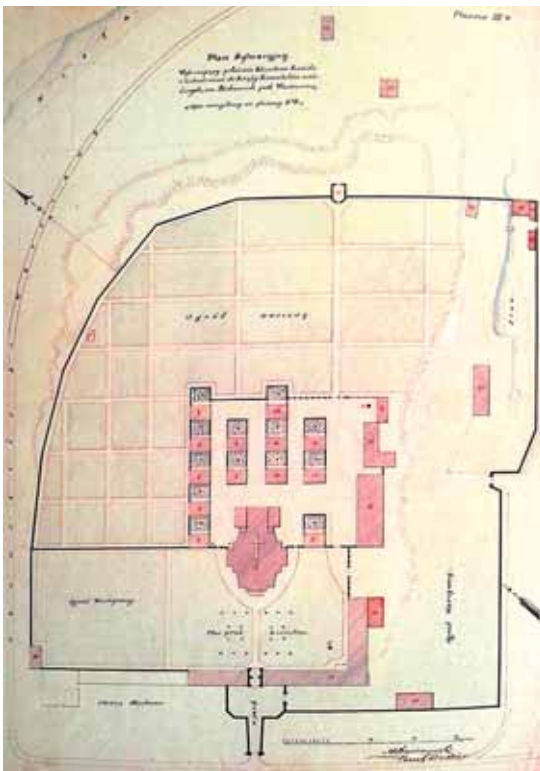
⁹³ Plan ogólny terenu Bielan z klasztorem kamedułów, rysunek Jana Wilkoszewskiego z około 1791 roku: *Mapa Bielan przy Warszawie*, Zbiory Król. Pol., 177, nr 249, GR BUW; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 12, il. 1.

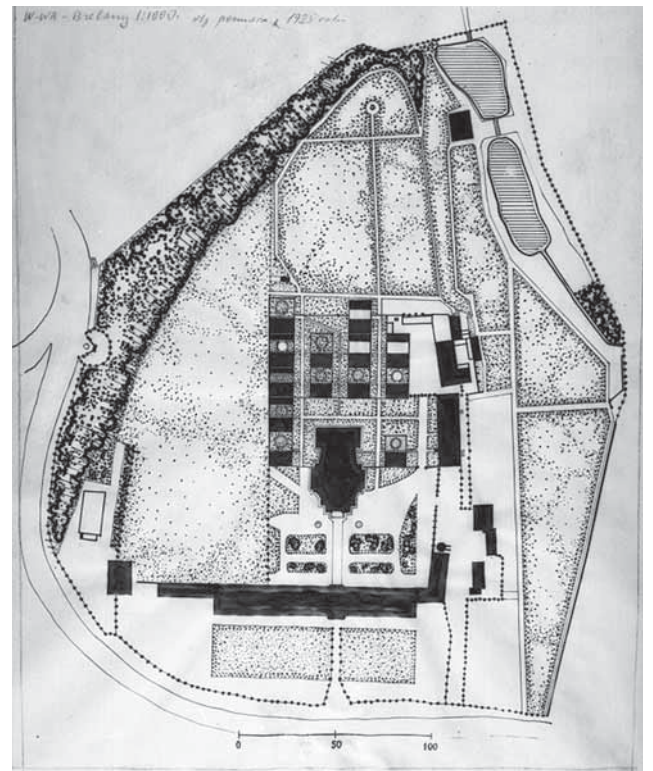
14A

14B

14C

14D

Ilustracja 14. Warszawa, Bielany (Polska), *Eremus Mons Regius*: A — widok ogólny terenu Bielany z pustynią kamedułów, rysunek, XVII wiek. Fot. PP. Camaldoli EC. Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 338, il. 6.3.6.; B — „*Mapa Bielany przy Warszawie*”, Jan Wilkoszewski, z ok. 1791 r.: *Zbiory Król. Pol.*, 177, nr 249, Gabinet Rycin, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Wg: *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., 2016, wyklejka III-IV (fragment); C — „*Plan Klasztoru z Kościołem Księży Kamedułów na Bielanych pod Warszawą*”, 1865 r., Antoni Kaliszewski, w *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiory Kartograficzne*, 16-15 ark., 3;

14E

14F

D — *Plan sytuacyjny d. pustelni z ogrodami*, oprac. G. Ciołek, na planie pomiaru z 1925 r. Fot. Zbiory Instytutu Sztuki PAN, sygn.40285; E — widok kościoła po rozbiorce *foresterium*. Fot. M. Brykowska, 1979; F — współczesny widok alei w eremitorium. Fot. L. Liniecki, 2023

Figure 14. Warsaw, Bielany (Poland), *Eremus Mons Regius*: **A** — Overall view of the Bielany grounds, including the Camaldolese Hermitage, drawing, 17th century. Photograph by PP. Camaldoli EC. Based on M. Muli-tzer, 2014, p. 338, illus. 6.3.6; **B** — *Map of Bielany near Warsaw*, Jan Wilkoszewski, circa 1791. Collections of the Kingdom of Poland, 177, no. 249, Print Room, Library of the University of Warsaw. Based on Kameduli w Warszawie... [The Camaldolese in Warsaw...], op. cit., 2016, endpaper III–IV (fragment); **C** — *Plan of the Monastery and Church of the Camaldolese Fathers in Bielany near Warsaw*, 1865, Antoni Kaliszewski, in the Central Archives of Historical Records in Warsaw, Cartographic Collections, 16–15, sheet 3; **D** — Site plan of the former hermitage and gardens, developed by G. Ciołek, on the basis of a survey plan from 1925. Photograph: Collections of the Institute of Art of the Polish Academy of Sciences, file no. 40285; **E** — View of the church following the demolishing of the *foresterium*. Photograph by M. Brykowska, 1979; **F** — Contemporary view of the hermitage avenue. Photograph by L. Liniecki, 2023

ogrodnika w stylu saskich królewskich ogrodów. Poza klauzurą od południa, położony był ogród tarasowy, zapewne sad. Przed kościołem posadzono topole⁹⁴.

W 1864 roku kameduli utracili dobra, ale klasztor funkcjonował do 1904 roku. W 1865 roku Antoni Kaliszewski wykonał „Plan sytuacyjny wykazujący położenie klasztoru, kościoła i zabudowań, do Księży Kamedułów należących, na Bielanych pod Warszawą” wraz z ogrodami [il. 14C]. Ogród eremitorium pozostał bez zmian; 13 ogródków przy celach wypełniała ozdobna zieleń w czterech kwaterach, a aleje — krzewy i modrzewie. Ogród rekreacyjny ozdobny, zamieniono na ogród owocowy z dwiema altanami — murowaną i drewnianą. Przy studni, znajdowała się murowana dawna oranżeria ze stacją dla ogrodnika. Drugi ogrodnik mieszkał w oficynie z kuchnią. Poza klauzurą papieską, uporządkowano teren gospodarczy od wschodu — oczyszczono rzeczkę i staw przy młyńnię. W narożu północnym pustelni, za placem kościelnym pozostawiono dawne ogrody warzywne⁹⁵.

Z czasem pogarsza się stan techniczny budowli i zmniejszają się zasoby zieleni. W okresie kiedy umieszczono w klasztorze inwalidów rosyjskich, zniszczono cele i ogródki, a do roku 1916 wycięto owocowy ogród. Od końca XIX wieku prowadzono pomiary i studia eremu. W oparciu o pomiar z 1925 rok, Gerard Ciołek w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej podjął badania nad ogrodami w eremie warszawskim [il. 14D]⁹⁶. Dzisiejsze ogrody w dawnej pustelni tylko na placu kościelnym i w eremitorium przypominają czasy kamedulskie [il. 14E, 14F].

Z działalnością projektową o. Alessandro Secchiego jest wiązana pustelnia w Gussago koło Bresci [il. 15A]⁹⁷. W 1637 roku władze zakonu wydały zgodę na rozpoczęcie prac pod kierunkiem kameduły Don Anselmo Martiniego, a w 1639 roku po wybraniu miejsca na górze Navazzone — na budowę przy udziale dwóch kamedułów. W 1642 roku po rozbudowie istniejącego na tym terenie kościółka, utworzono przeorat z pierwszym przeorem o. Sylwanem Bosellim. Przeor uporządkował sprawy administracyjne, a przede wszystkim kontynuował prace budowlane w pustelni, czym udowodnił, że był *jednym z największych postaci w kongregacji*⁹⁸. W 1661 roku o. Sylwan przebywał już w Polsce,

⁹⁴ W 1744 roku potwierdzona została w pustelni obecność ogrodnika: K. Guttmejer, *Aneksy...*, op. cit., *Aneks nr 4*, s. 547.

⁹⁵ AGAD, Zb. Kartograficzne 16–15, Ark. 1–3; M. Brykowska, *Kościół kamedułów...*, op. cit., s. 14, 20, 21, il. 2, 6; *Album...*, op. cit., s. 604–606; D. Śliwińska, *Zespół zabudowy...*, op. cit., *Załącznik 2*, s. 247–248.

⁹⁶ Wielką rolę dla ochrony zespołu pustelni odegrało Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości (m.in. wystawy) i Zakład Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej (naukowe badania i pomiary G. Ciołka pod kierunkiem O. Sosnowskiego — 3 plany, Zb. ZAP WA PW); por. po wojnie zb. Instytutu Sztuki PAN (pomiary i fotografie) oraz zb. Narodowego Instytutu Dziedzictwa m.in. „Teki Ciołka”: sygn. 4361–4362 — odrys planu zabudowań, zieleń w ogródkach przy eremach i odrys planu, G. Ciołek b.d.; 4363 — zabudowania, rys. G. Ciołek; 4364 — całość z ogrodami, rys. G. Ciołek; 4365–4366 — całość, 2 cz.; 4367 — całość 1:1000; 4368 — całość z ogrodami 1:1000, G. Ciołek 1950, wg pomiaru 1925 — kopia 4369, 4370 i 4371 — plan eremu z ogródkiem, rys. G. Ciołek i W. Genga 1960 — 1:1000, i inne szkice (kwerenda autorki w 2019 roku).

⁹⁷ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 193, 198; por. widok pustelni w Gussago z XVIII wieku na obrazie w eremie Rua di Falento: G.M. Croce, *Monasticon Coronese...*, op. cit., s. 108, 127.

⁹⁸ G.M. Croce, *Monasticon Coronese...*, op. cit., s. 108–109.

15A

15B

Ilustracja 15. Brescia (Lombardia), *Eremo di Gussago*: A — obraz z XVIII wieku. Fot.: Mulitzer, 2014, s. 196, il. 4.3.5; B — wejście do kościoła, widok współczesny. Fot. wg: G.M. Croce, 2015, s. 127

Figure 15. Brescia (Lombardy), *Eremo di Gussago*: A — Painting from the 18th century. Photograph by Mulitzer, 2014, p. 196, illus. 4.3.5; B — Entrance to the church, contemporary view. Photograph by G.M. Croce, 2015, p. 127

więc nie wiadomo, czy to z jego inicjatywy w 1668 roku podjęto prace przy nowym kościele, który konsekrowano w 1716 roku pw. S. Bernardo.

Po splantowaniu terenu zlokalizowano obecny kościół w centrum pustelni i w kulminacji wzgórza, na głównej osi wschód-zachód. Całość zabudowań rozplanowano wewnątrz prostokąta, ale odmiennie w porównaniu do założeń polskich. Wjazd przez arkadową bramę wznosił się piękną aleją obudowaną murem i dalej schodami na górny taras strefy I, z placem na osi fasady kościoła [il. 15B], z dwoma budynkami *foresterii* po bokach. Zarówno układ przestrzenny kościoła jak i kompozycja wjazdu były wzorowane na modelu Monte Rua. Plac kościelny był skomunikowany zarówno ze strefą II wzdłuż kościoła od południa, jak i z ogrodami od północy. Za kościołem od zachodu na osi, położony był podłużny budynek klasztorny, a po jego południowej stronie — na poprzecznej osi — regularny ogród eremitorium z 12 domkami z ogródkami w czterech rzędach. Zespół był skomunikowany alejami z klasztorem i kościołem przez teren pokryty trawą. Na osi środkowej alei znajdowała się studnia⁹⁹.

⁹⁹ M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 194, il. 4.3.1.

Ilustracja 16. Wenecja (Veneto), *Eremo di S. Clemente in Isola*, obraz z XVIII wieku. Wg G.M. Croce, 2015, s. 128

Figure 16. Venice (Veneto), *Eremo di S. Clemente in Isola*, painting from the 18th century. Based on G.M. Croce, 2015, p. 128

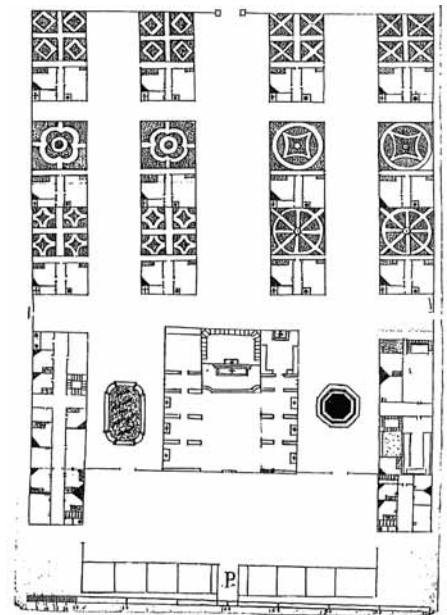
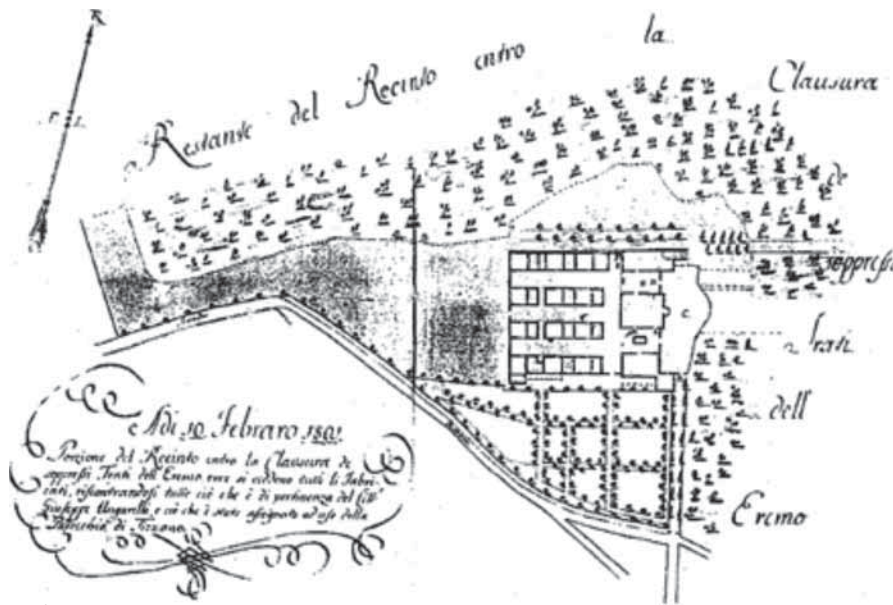
Zabudowany, regularny obszar otaczały ogrody. Od południa położony był na tarasie kwaterowy ogród warzywny, z drzewami od strony muru klauzuru, a od wschodu za murem eremitorium niżej położony zapewne wielki sad, ogrodzony murem, ze schodkami od strony bocznej elewacji kościelnej z wieżą (dziś ogród ozdobny z trawiastą ścieżką). Największy ogród w obrębie muru klauzuru położony był na spadku od północny. Poza murami klauzuru, południowym i południowo-wschodnim, teren gwałtownie opadał.

Warto wspomnieć jeszcze o przejęciu przez kamedułów w 1645 roku w Wenecji wcześniejszych zabudowań na wyspie i adaptację ich na erem **S. Clemente**¹⁰⁰. Przy kościele z kaplicą Loretańską, od południa dostawiono klasztor (jak w Monte Corona), tutaj z wirydarzem z krążankiem i czterema kwaterami zieleni, ze studnią w centrum — jak w klasztorach benedyktynów [il. 16]. Pozostałą zabudowę i ogrody na planie kwadratu otaczał mur klauzuru, rozplanowano zgodnie z modelem zakonu. W części północnej, na osi kościoła, prowadziła od zachodu z Laguny na ogrodzony plac, brama z krzyżem z boku. Ogród eremitorium otoczony murem, zaplanowano osiowo i symetrycznie z trzech stron wokół skrzydeł klasztornych, z 14 celami z ogródkami w czterech rzędach. Wzdłuż murów eremitorium, założono trzy ogrody kwaterowe z alejami wysadzonymi drzewami.

KONTYNUOWANIE TRADYCJI W UKŁADACH PRZESTRZENNYCH PUSTELNI I OGRODÓW W 2. POŁOWIE XVII WIEKU

W rozplanowaniu i architekturze nowych pustelni, przestrzegano 2 strefy klauzury zgodne z regułą zakonu oraz stosowano nowożytnie wzory kompozycji osiowych i symetrycznych. Odstępstwa od wcześniej realizowanych modeli i przepisów zakonu, mogły być uzasadnione topografią terenu bądź szczególnymi wymaganiami fundatora.

¹⁰⁰ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 200, il. 4.4.1, il. 4.4.3, il. 4.4.23; G.M. Croce, *Monasticon Coronese...*, op. cit., s. 111, 128.

17A

17B

Ilustracja 17. Bologna (Emilia Romana), *Eremo di Monte Tizzano*: A — plan sytuacyjny pustelni 2, 1801. Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 153, 3.8.3; B — projekt pustelni, plan 1656(?). Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 156, il. 3.8.12; C — widok na kościół i zabudowania pustelni od strony wjazdu. Fot. M. Mulitzer, 2014, s. 154, il. 3.8.5

Figure 17. Bologna (Emilia Romana), *Eremo di Monte Tizzano*: A — Site plan of Hermitage 2, 1801. Based on M. Mulitzer, 2014, p.153, 3.8.3; B — Hermitage design, plan 1656(?). Based on M. Mulitzer, 2014, p.156, illus. 3.8.12; C — View from the entry toward the church and hermitage structures. Photograph by M. Mulitzer, 2014, p. 154, illus. 3.8.5

17C

Po zmianie miejsca lokalizacji pustelni w **Monte Tizzano**, na wzniesieniu w gminie Ceretolo, na gruntach hrabiego Felicini, już w 1654 roku położono kamień węgielny pod nowy erem, ale budowę rozpoczęto dopiero po dopełnieniu formalności aktem z 12 kwietnia 1656 roku. Symetryczny nowy projekt z wjazdem na osi nawiązywał zapewne do układu przestrzennego pierwszego eremu Monte Tizzano wybudowanego przez o. A. Secchiego. Wskazuje na to analiza zabudowy pustelni na planie architektonicznym i sytuacyjnym z 1801 roku [il 17A, 17B]. Budowa trwała długo, tym bardziej, że w 1695 roku zmodyfikowano projekt a dopiero w 1741 roku poświęcono kościół¹⁰¹.

¹⁰¹ M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 152, 156, il. 3.8.13.

Nowy zrealizowany erem **Monte Tizzano-2** wyróżnia położenie alei wjazdowej na plac kościelny między ogrodami z boku, od północy. Poza tym, całe założenie zostało rozplano-
wane na osi wschód–zachód z kościołem w centrum, na planie osiowym i symetrycznym, zapewne z *foresterium* od północy. Początek osi wyznaczała brama, a później zaokrąglenie muru klauzurowego placu kościelnego od zachodu i fasada położona nieco wyżej kościoła, ujęta murem z dwiema bramkami [il. 17C]. Po bokach kościoła znajdowały się dwa dziedzińce — po prawej z fontanną przy kuchni z refektarzem, z pasem ogrodu dostępnego (z bramy od wschodu) i od lewej z budynkiem konwersów oraz infirmerii. Po tej stronie od północy położony był wielki ogród z 10 kwaterami obsadzonych drzewami owocowymi.

Za kościołem na osi, znajdował się poprzedzony łąką ogród eremitorium, z 12 celami z ogródkami po trzy w czterech rzędach, otoczony murem od wschodu z bramką. Za eremitorium położony był nieznaną bliżej ogród — może łąka tylko dla ojców chórowych¹⁰².

Na obszarze poza murem klauzurowym uwzględniono las należący do klasztoru. Zieleń w ogródkach została starannie zakomponowana według trzech wzorów — centralnie i symetrycznie, jak w wirydarzach.

Można przypuszczać, że informacja o modyfikacji planu dotyczyła zmiany dojazdu do eremu — zamiast na osi, przez bramę z boku. Na planie sytuacyjnym, na obszarze poza murem klauzurowym uwzględniono las należący do klasztoru.

Niezwykle ważny dla ukazania zachowania tradycji architektoniczno-przestrzennych pustelni kamedulskich w 2. połowie XVII wieku był erem **Rocca di Garda**, zlokalizowany na górze ofiarowanej kongregacji w 1661 roku przez szlachcica ks. kanonika Jana Chrzyciela Dattiego z Padwy, oblata w pustelni Monte Rua. Jednym z fundatorów domku pustelniczego był król Jan Kazimierz. W 1663 roku dwaj ojcowie — Bazyli i Józef (z Monte Rua) — na górze przy kościele S. Georgio z XVI wieku, rozmierzili osiowo i symetrycznie zabudowania eremu. Już w 1665 roku do pustelni wprowadzali się pierwsi kameduli. Po powstaniu przeoratu w 1672 roku, dzięki dotacji Alvise de Beccelli, przeor o. Odon przeprowadził rozbudowę kościoła z wieżą od południa na wzór Monte Rua, zakończoną w 1704 roku. W 1810 roku w czasach napoleońskich, przed zniesieniem eremu, wykonano pomiar założenia¹⁰³.

Pustelnia została atrakcyjnie położona nad jeziorem Garda, na splantowanym wzgórzu, z pięknymi widokami na malownicze Alpy [il. 18A]. Od wschodu, na wzór Monte Rua poprowadzono stromą drogę obudowaną murem, przez furtę i dalej osiowo, na owalny plac z dwoma biegami schodów lustrzanych przy murze oporowym — na kwadratowy taras przed górującym nad zabudową kościołem. Przy ogrodzonym tarasie z dwiema bramkami do eremitorium przy fasadzie kościoła, od południa zbudowano *foresterium* z dwoma ogrodzonymi ozdobnymi ogrodami — od wschodu i zachodu. W głębi, od zachodu, na osi za kościołem i za łąką ze studnią, położone było eremitorium, rozplano-
wane nietypowo — z trzema rzędami 11 cel z ogródkami, obecnie bez środkowego rzędu [il. 18B, 18C]. Dwunasta cela furtiana umieszczona była przy bramie. Za eremitorium na

¹⁰² Ibidem: plan 1801, s. 153, il. 3.8.3.

¹⁰³ M. Kanior OSB, *Erem San Giorgio di Garda*, „Folia Historica Cracoviensia”, 2002, Vpl. 8, s. 107–111, 117; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 208–214; za pocztówkę z foto Rocca di Garda winna jestem wdzięczną pamięć śp. Don Winfriedo (wówczas w Tuscolano).

18B

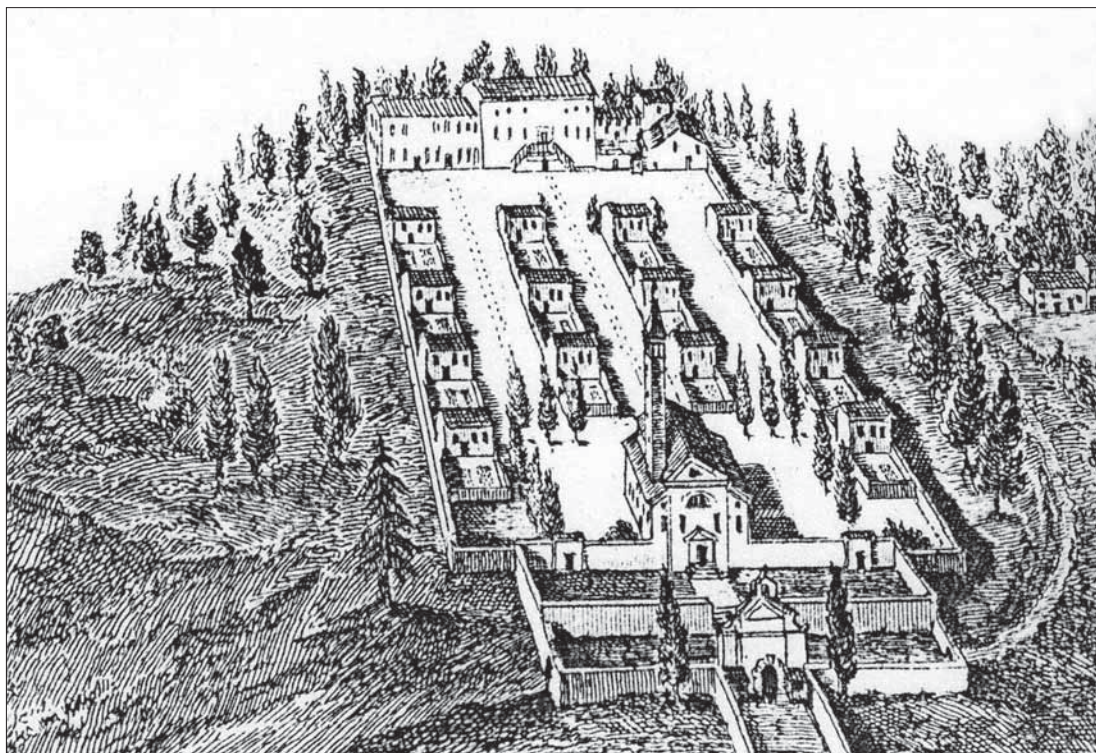
18C

18A Ilustracja 18. Bardolino (Lombardia), *Eremo di Rocca di Garda*: A — widok kościoła od strony wejścia, sprzed 1975 roku, pocztówka. Fot. Ediz. F. Micheletti, Brescia (z Archiwum eremu we Frascati); B — współczesny widok ogrodu eremitorium. Według: P. Bossi, A. Cerrati, 1993, s. 74; C — ogródek przy celi eremity. Fot. M. Mülitzer

Figure 18. Bardolino (Lombardy), *Eremo Rocca di Garda*: A — View of the church from the entry, pre-1972, postcard. Photograph from Ediz. F. Micheletti, Brescia (Tuscolano Hermitage in Frascati Archives); B — Contemporary view from the eremitorium garden. Based on P. Bossi, A. Cerrati, 1993, p. 74; C — Hermitage cell garden. Photograph by M. Mülitzer

osi utworzono dziedziniec z fontanną w centrum, zamknięty budynkiem biblioteki z pralnią. Po bokach, w przedłużeniu skrajnych rzędów cel, od północy — zlokalizowano budynek kuchni z refektarzem, natomiast od południa — infirmerię z domem dla braci. Regularny zespół otaczały ogrody na tarasach, od południa — ogród warzywny, dwudzielny, z kwaterami otoczonymi drzewami owocowymi i winnica poniżej na stoku. Od północy — na kilku tarasach posadzono krzewy i gaj oliwkowy. Na osi założenia, na cyplu góry wśród drzew położona była Kalwaria. Całość otaczał mur klauzurowy¹⁰⁴.

¹⁰⁴ Ibidem; por. plany z XVIII wieku i z 1801 roku.

Ilustracja 19. Congliano (Veneto), *Eremo di Rua di Faletto*, sztych. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 130

Figure 19. Congliano (Veneto), *Eremo di Rua di Faletto*, sztych. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 130

W tym samym okresie i na podobnym planie w latach 1665–1718 zrealizowana została pustelnia w *Rua di Falette (Veneto)* na terenie podarowanym przez Alvise Da Canal¹⁰⁵. W tym wypadku na regularne i symetryczne rozplanowanie eremu miało wpływ położenie wcześniejszej willi z XVI wieku. Na splantowanym wzgórzu wjazd do eremu miał prowadzić pod górę, jak wcześniej na osi willi. Od strony południowo-wschodniej w murze oporowym umieszczone były schody na plac kościelny, zlokalizowany w centrum w kulminacji wzgórza. Na placu kościelnym — początkowo jednym — według rekonstrukcji Matthiasa Muiltzera na osi poprzecznej znajdowała się po prawej stronie *foresteria*.

Za murem z bramkami przy fasadzie kościoła, na osi rozplanowany został ogród eremitorium w czterech rzędach z 14 celami z ogródkami. Plac wokół kościoła otaczały z trzech stron rzędy topoli [il. 19]. Za eremitorium położony był dziedziniec klasztorny, z dawnym pałacykiem na osi, do którego dostawiono schody lustrzane oraz od północnego zachodu budynki infirmerii, a po przeciwnej stronie — kuchnię w sąsiedztwie studni.

Po uzyskaniu dodatkowych funduszy w 1670 roku rozpoczęto budowę kościoła, a w 1682 roku kończono budynki klasztorne. Zapewne przed konsekracją kościoła pw. Vergine Assunta i S. Bonifacio 15 października 1718 roku, erem został otoczony murem,

¹⁰⁵ Ibidem, s. 224–229; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s.11; erem budowano „dla wygody ojców z Niemiec i Polski”.

a przed kościołem urządzono na niższym tarasie przedni dziedziniec z okazałą arkadową bramą, poprzedzoną szczytą ze schodami. Oba place pokrywał trawnik, podczas gdy teren między regularnym murem wewnętrznym a zewnętrznym ogrodzeniem klauzuruowym z trzech stron wypełniały ogrody na spadkach — największy od strony południowej¹⁰⁶.

W Polsce w 2. połowie XVII wieku, po zniszczeniach kraju w okresie potopu szwedzkiego w latach 1655–1656, przystąpiono do odbudowy, m.in. pustelni — z czym można wiązać przyjazd o. Sylwana Boseliiego na Bielany krakowskie, jako wikarego generalnego kamedułów polskich. Nie porzeczono jednak na kontynuacji przerwanej budowy w Warszawie i remoncie w Krakowie, ale też o. Sylwan Boselli i o. Hieronim Krasowski (Litwin) starali się o założenie nowej pustelni, na co otrzymali 1 sierpnia 1663 roku pozwolenie od Jana Kazimierza na jej budowę w **Bieniszewie**. 7 czerwca 1664 roku prymas Wacław Leszczyński erygował *erem Pięciu Braci Męczenników w Bieniszewie*, w miejscu ich domniemanej śmierci w XI wieku. Fundator Albert Kadziłowski starosta Radziejowski ofiarował kamedułom *las dębowy, dom i fundusze na budowę kościoła drewnianego* wystawionego w 1672 roku według planów Piotra Puttiniego[?]¹⁰⁷. Pierwsi zakonnicy przybyli z Bieleńskich. Sejm aprobował fundację w 1678 roku, w 1710 roku erygowano przeorat, ale w 1741 roku pożar zniszczył drewnianą zabudowę pustelni. Nic nie wiadomo o jej pierwotnym założeniu, ani o ogrodach.

W 1742 roku rozpoczęto budowę nowego eremu według projektu architekta Jana Adama Stiera z Czech z kościołem w kulminacji wzgórza. W latach 1749–1781 przy budowie kościoła współpracowali architekci włoscy — Jan Catenazzi i Pompeo Ferrari[?]. Kościół poświęcono 14 maja 1797 roku pw. Narodzenia NMP¹⁰⁸, a wybudowano go zgodnie z modelem zakonu kamedułów, ale z dwiema wieżami w fasadzie. Około 1760 roku Jerzy Petri — Ślązak, wykonał polichromie w kaplicy Św. Krzyża, w dawnym kapitularku umieszczonym z boku chóru zakonnego, a w zakrystii po przeciwnej stronie, widoki pustelni polskich w rokokowych ramach.

Erem zlokalizowany został w Lesie Bieniszewskim na Sowiej Górze, skąd roztaczał się widok na okolicę. Pustelnię rozplanowano w 2 strefach, z kościołem w centrum na osi bramy klauzuruowej i dziedzińca, co przedstawia obraz z połowy XVIII wieku z eremu na Bieleńskich krakowskich. Wjazd (dziś otoczony murem) prowadził przez bramę klauzuruową umieszczoną w piętrowym ryzalicie na osi długiego budynku *foresterium*, na plac kościelny, z dwiema oficynami po bokach. Za kościołem, na osi położony był ogród eremitorium, zakomponowany na planie prostokąta i dostępny przez bramki w murze przy fasadzie kościoła. Wyróżnić w nim można: dwa budynki wzdłuż elewacji bocznych kościoła — od strony południowej zapewne infirmeria, a po przeciwnej stronie kuchnia z refektarzem. Od tej strony położony był teren gospodarczy z bramą wjazdową i z pasmem kwateregowego ogrodu użytkowego od wschodu. Za kościołem zlokalizowano ukośnie dwa rzędy

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 48–49; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 346–365, obraz z połowy XVIII wieku [?], il. 6.4.2.

¹⁰⁸ <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/kosciol-i-klasztor-w-Bieniszewiegrafika>; <https://pl.wikipedia.org/wiki/Bieniszew-Klasztor> [dostęp: marzec 2022].

Ilustracja 20. Bieniszew (Polska), *Eremus ss. Quinque martyrum*: współczesny widok sadu i kościoła od południa. Fot. o. Marek EC, www.regionwielkopolska.pl [dostęp: 20.10.2023]

Figure 20. Bieniszew (Poland), *Eremus ss. Quinque martyrum*, contemporary view of the orchard and church from the south. Photograph by Fr. Marek EC, www.regionwielkopolska.pl [accessed on October 20, 2023]

ośmiu cel z ogródkami po bokach szerokiej, zadrzewionej alei. Od południa, na spadku znajdował się ogród na planie trójkąta — zapewne sad, kwaterowy, przeznaczony dla ojców do pracy, spacerów i kontemplacji. W 1819 roku po kasacie pustelni zabudowania i ogrody uległy zniszczeniu, ale ostatnio zostały odtworzone w nawiązaniu do ich pierwotnej lokalizacji, na planie podporządkowanym osi kościoła [il. 20]¹⁰⁹.

W kolejnej budowie eremu w Pożajściu na Litwie, o. Sylwan też odegrał ważną rolę. W latach 1664–1712 w Pożajściu koło Kowna na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, zrealizowana została pustelnia kamedułów z fundacji kanclerza wielkiego litewskiego Krzysztofa Zygmunta Paca. 20 grudnia 1660 roku ówczesny wikariusz generalny

¹⁰⁹ Tamże; w okresie międzywojennym przeprowadzono prace w kościele i na wieżach. W 1930 roku wpisano kościół do rejestru zabytków, a po zbudowaniu nowych cel, studni i po odnowieniu bramy klauzury, 2 lipca 1937 roku powrócili kameduli, a powtórnie ok. 1980 roku. Od 2017 roku prowadzono prace z funduszy unijnych. W 1997 roku utworzono rezerwat przyrody „Pustelnik”, który obejmuje różne elementy krajobrazu, przyrody i kultury. Wśród lasu, śródleśnych jezior i polan znajduje się wzgórze „Sowia Góra” z pustelnią. Por.: Lokalizacja eremu w Bieniszewie ok. 1860 wg I. Tłoczka (1955), na rys. G. Ciołka, w: „Teki Ciołka”, NID, sygn. 406.

o. Sylwan Boselli wysłał o. Hieronima (Litwina) w celu wybrania odpowiedniego miejsca, a następnie w 1661 roku poparł zamiar założenia eremu, jednak dopiero w 1664 roku wskazany teren pod budowę eremu powiększył fundator¹¹⁰.

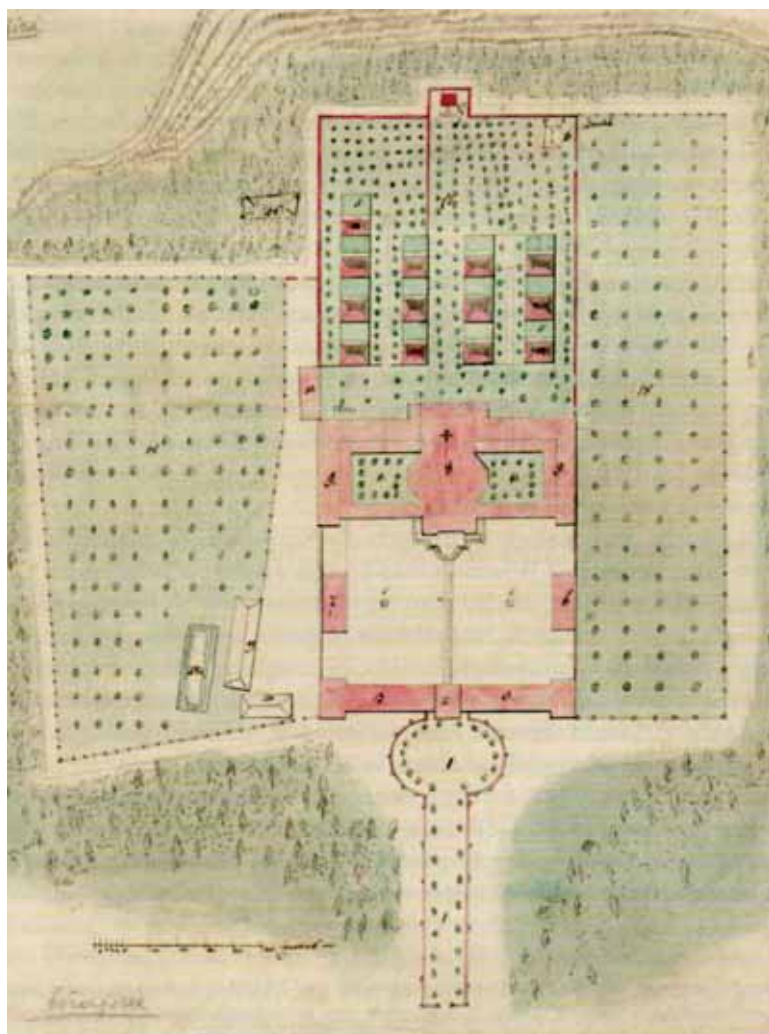
Erem w Pożajściu zlokalizowany został niezwykle atrakcyjnie w zakolu rzeki Niemen, zgodnie ze statutem zakonu: w odległości 1 mili od miasta Kowna, na skarpie nad rzeką i wśród lasów sosnowych i jodłowych, zapewniających zakonnikom izolację i ciszę. 30 czerwca 1661 roku fundator otrzymał aprobatę Stolicy Apostolskiej, a 3 lipca 1661 roku — od władz generalnych oraz 20 kwietnia 1662 roku — aprobatę sejmu ze wsparciem króla Jana Kazimierza. Następnie z Monte Corona wysłano ojców *Don Girolamo i Don Bernardo*, aby na Górze Pokoju, w lesie pożajskim nad brzegiem Wilii [!], pod kierunkiem o. Hieronima wraz z miejscowymi rzemieślnikami, wzniesli w latach 1662–1664 tymczasowy drewniany erem z kościołem pw. św. Anny.

4 marca 1664 roku w Pożajściu zebrała się komisja, a o. Sylwan Boselli i o. Hieronim w obecności fundatora, potwierdzili wybór miejsca na pustelnię. 3 listopada 1664 roku kanclerz Krzysztof Zygmunt Pac w obecności biskupa wileńskiego i magnatów spisał akt fundacyjny, w którym ofiarował oo. kamedułowom teren i fundusze na budowę oraz utrzymania pustelni dla dwunastu kamedułów. 6 listopada tego samego roku zamieszkało w drewnianym eremie dziewięciu zakonników, którzy przygotowali terenu pod murowaną pustelnię: wykarczowali las oraz wykonali niwelację wzgórze Monte Pacis pod budowę regularnej części pustelni, upodabniając teren do płaskiej pustyni. Jednocześnie pozostawili naturalne spadki terenu od frontu i po bokach, a za eremitorium urwiste zbocze skarpy nad Niemnem, spełniając warunki lokalizacji kościoła na górze.

W latach 1664–1667 sami kameduli z udziałem o. Hieronima i zapewne pomocą o. Sylwana Boselli, według przepisów zakonu i wcześniejszych realizacji w Polsce, rozmierzili fundamenty pod budowę eremu i części chórowej kościoła. Projekt centralnej, sześciobocznej nawy, z kaplicami nieznanego architekta, zapewne Jana B. Gisleńego, dostarczył fundator.

W pierwszej kolejności na splantowanym terenie sami ojcowie wytyczyli prostokątny obszar orientowany na wschód i otoczyli wysokim murem, a w nim rozmieścili osiowo dwie strefy [il. 21A]. Do I strefy — klauzury zakonnej należał dziedziniec przed kościołem, sześcioboczna nawa z kaplicami (jw. — zapewne według rysunku Gisleńego), *foresterium* od frontu i oficyny oraz arkadowy wirydarz północny z małym i wielkim refektarzem oraz częścią kuchenną. W II strefie — w klauzurze papieskiej, znajdował się wschodni korpus kościoła z prezbiterium, chórem zakonnym, kapitularem, zakrystią i biblioteką oraz arkadowy wirydarz południowy z infirmerią i apteką, a także ogród eremitorium za kościołem. Poza regularną częścią zaplanowano na osi założenia bramę i aleję dojazdową z owalnym placem przed furką, a po bokach duże ogrody użytkowe — sad od południa i warzywniak od północy od strony kuchni, przy podwórzu gospodarczym.

¹¹⁰ J.B. Mittarelli, A. Costadoni, *Annales Camaldulenses...*, op. cit., t. 26, s. 373–382; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 40–46; P.T. Lugano, *La Congregazione...*, op. cit., s. 415–417; L. Šinkūnaitė, *Baroko pilnatis Pažaislio vienuolyno ansamblyje*, „Darbai ir dienos”, 2001, T. 26, s. 7–28; M. Paknys, *Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija*. Mokslinė monografija, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Vilnius 2013; M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 296–397; A.S. Czyż, *Treści ideowe...*, op. cit., s. 306–310; M. Brykowska, *Erem w Pożajściu...*, op. cit.

21A

Ilustracja 21. Kowno, Pożajście (Litwa), *Eremus Mons Pacis*: A — plan sytuacyjny z ogrodami, pomiar K. Gregotovičiaus, 1832. Oryg. *Vilniaus universiteto biblioteka*. Wg: Czyż, 2016, s.309, il. 1; B — wjazd aleją na oś założenia. Fot. W. Wólkowski, 2010

21B

Figure 21. Kaunas, Pažaislis (Lithuania), *Eremus Mons Pacis*: A — Site plan with gardens, survey by K. Gregotovičiaus, 1832. Original in the Vilniaus Universiteto Biblioteka. Based on Czyż, 2016, p. 309, illus. 1; B — Entry onto the avenue on the complex axis. Photograph by W. Wólkowski, 2010.

W dniu 20 października 1667 roku odbyła się uroczystość wmurowania kamienia węgielnego pod murowany kościół i klasztor oraz powołania przeoratu z nowicjatem pod nadzorem o. Hieronima. Kameduli kontynuowali budowę, co poświadcza tekst Suplementu do testamentu Paca: *Klasztory całe oficyny sami sobie Oycowie murować będą mając y cegły y wapna dosyć*, natomiast budowę kościoła — z centralną, kopułową nawą z czterema kaplicami — prowadzili zatrudnieni przez Paca w Pożajściu włoscy architekci z Albogasio: w latach 1668–1690 Pietro Puttini (projektant i według fundatora — *mój architekt Sig[no]re Pietro*) i jego brat Carlo, z udziałem Giovanniego B. Frediani i Isidoro Affaitati oraz kamieniarzy, malarzy i innych. Konsekracja kościoła pw. Nawiedzenia NMP,

św. Romualda i św. Marii Magdaleny de'Pazzi (obecnie Najświętszej Marii Panny), odbyła się w dniu 5 października 1712 roku¹¹¹.

Założenie pustelni kamedulskiej w Pożajściu, było starannie zaprojektowane zgodnie ze statutem zakonu oraz według zasad kompozycji barokowej, łącznie z zielenią — podobnie jak wcześniej na Bielanych krakowskich, warszawskich, w Rytwianach i wielu pustelniach we Włoszech. W Pożajściu na splantowanym terenie kompozycję zaczynała na osi założenia brama w formie łuku triumfalnego z kolumnami doryckimi z rustyką z kamienia gotlandzkiego — tzw. Wielkie Wrota (1673–1674, wzorowana na rycinach Sebastiana Serlia (jak i arkadowe, boniowane portale do wirydarzy). Wjazd pod górę aleją lipową obudowany murem, ujmował w perspektywie widok na budynek bramny z porządkiem architektonicznym (proj. Pietro Puttini) i w głębi — dwuwieżową fasadę kościoła [il. 21B]. Brama klauzurowa znajdowała się w ryzalicie na osi założenia we frontowym parterowym budynku *foresterium* przy wielkim prostokątnym dziedzińcu kościelnym, pokrytym murawą, ze ścieżką do kościoła utwardzoną kamieniami, z drzewami z boku przy dwóch studniach na osi poprzecznej, zamkniętej dwiema oficynami. Fundator korzystał z apartamentu w oficynie południowej, z wyjściem na ogród owocowy.

Równoległe do osi głównej eremu wprowadzono dodatkowe dwie osie boczne, które łączyły kolejne zamknięte przestrzenie: od portali w *foresterium* i dwóch studni na dziedzińcu — przez boniowane bramy i ścieżki, przez dwa wirydarze po bokach kościoła, ze skrzydłami parterowymi z *mezzanino* i piwnicami. Przy wirydarzu od południa znajdowała się infirmeria z oratorium i apteką, a w wirydarzu od północy — pomieszczenia kuchenne, mały refektarz m.in. dla braci konwersów oraz w skrzydle wschodnim — wielki refektarz dla ojców eremitów. Przy skrzydłach klasztornych, wirydarze otoczono z trzech stron arkadowymi krużgankami (1680?) i wypełniono zielenią — *bukspanem w floresy*¹¹². Na pomiarze planu pustelni z 1832 roku wzdłuż arkad i kościoła narysowano drzewa. W porównaniu do dziedzińców gospodarczych po bokach kościoła w klasztorze na Bielanych krakowskich, wirydarze z krużgankami i zielenią ozdobną w Pożajściu stanowiły przestrzeń zamkniętą o głębokiej symbolice.

Zieleń w eremie — miejscu ciszy i modlitwy, była nieodłącznym składnikiem wszystkich przestrzeni w obrębie muru klauzurowego. Z wirydarzy przechodziło się kamienną ścieżką i bramami na dwóch bocznych osiach, przez łąkę z ziołami za kościołem, zamkniętą od południa murem klauzurowym z furtką do sadu. Na łące obok pralni znajdowała się studnia z kołem o głębokości 8 sążni, czyli 15,5 m, *drzewem ocembrowana*. Przy elewacji wschodniej kościoła w 1795 roku architekt Pietro Rossi dobudował, ze względów m.in.

¹¹¹ Tamże; w Pożajściu byli zatrudnieni m.in.: sztukator G. Merli i malarz M. Palloni: M. Karpowicz, *Artyści włoscy w Pożajściu. Pietro Puttini i Giovanni Merli*, „Rocznik Historii Sztuki”, 1995, nr 20, s. 317–334; M. Paknys, *Nowe źródła o artystach w Pożajściu w kręgu mecenatu Krzysztofa Zygmunta Paca*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 2000, vol. 62, nr 1–2, s. 153–159.

¹¹² R. Witkowski, *Wizyta kościoła i eremu Pożajskiego WW. Ichmościów księży kamedułów w roku 1797 miesiąca augusta 3-ciego dnia, 2014*, pdf [dostęp: 10. 2022], s. 244; R. Witkowski, *Pažalislio kamaldulty vienuolyno ir bažnyčios 1797 mety rugpjūčio 3 dienos vizitacija*, „Bažnyčios istorijos studijos”, t. 7, Vilnius 2014, s. 193–290. Plan z fazami budowy eremu wg S. Čerškutė (1972) publikuje: S. Meškauskas, *Pažaislis*, „Mintis”, Vilnius 1983, s. 16–24, 34–35, il. 1, 6, 9, 10, 20, 28; ostatnio autorka wykonała korektę planu pustelni: M. Brykowska, *Erem w Pożajściu...*, op. cit., il. 3.

konstrukcyjnych (wzmacniając mury po pożarze w 1755 roku), skomunikowane z biblioteką i archiwum piętrowe loggie — z widokiem na eremitorium, wolnostojącą dzwonnice i daleki krajobraz.

Najważniejszy w zespole pustelni w Pożajściu był umieszczony na osi za kościołem i za łąką, oddzielony murem „fruktowy” ogród eremitorium, miejsce ciszy, modlitwy, kontemplacji i pracy. Zespół zakomponowany został na płaskim terenie w myśl zasady z okresu renesansu: *dom i ogród należy traktować jako jedną całość, a zielona przestrzeń zakomponowana przez architekta, winna wtapiać się w krajobraz*¹¹³. Do eremitorium prowadziły dwie bramy umieszczone na osiach bocznych założenia, do dwóch identycznie zaprojektowanych zespołów po 12 domków pustelniczych z ogródkami w dwóch rzędach: od północy — przeznaczonych dla nowicjatu, a od południa dla ojców-pustelników. Ogródki przy celach były *bukszpanem y kwiatami w floresy wysadzone* (1797). Oba zespoły nie były skomunikowane między sobą, ale każdy domek eremity był dostępny ścieżką z alei obsadzonej drzewami owocowymi i krzewami¹¹⁴.

Na osi środkowej alei ogrodu eremitorium, z fundacji wojewody podlaskiego Michała Józefa Sapiehy w 1730 roku została zbudowana dzwonnica z altaną i galerią na piętrze, *skąd jest prospekt na Niemen najprzedniejszy*, gdy bryła dzwonnicy wskazywała położenie pustelni w krajobrazie od strony rzeki¹¹⁵.

Poza eremitorium przy klasztorze były jeszcze *dwa ogrody poboczne, jeden z prawej strony [...] zasadzony drzewami fruktowymi — gruszki, jabłonie, śliwy, wiśnie, drugi z lewej [...] warzywny dla wygody kuchennej*, z drzewami owocowymi na obrzeżach kwater, obecnie w stanie szczątkowym¹¹⁶. Także i te ogrody, otoczono ogrodzeniem klauzurowym z drewnianych bali między murowanymi filarami. Ogrody, a nawet las objęty klauzurą i poza nią jako własność klasztoru, były nieodłączną częścią każdego eremu: stanowiły miejsce doskonalenia duchowego i pracy pustelników, a ponad to dostarczały niezbędnych do życia w klasztorze — warzyw, ziół, owoców, opału i budulca.

W 2018 roku Mindaugas Paknys w oparciu o źródła z XVIII i XIX wieku opublikował studia nad ogrodami barokowymi w Pożajściu. Potwierdził, że ogrody były rozplanowane w Pożajściu w latach 1664–1667 i uprawiane od początku — do dziś nie zmieniła się ich lokalizacja. Na całym terenie pustelni zieleń była sadzona i pielęgnowana przez mnichów. Zwrócono uwagę, że zakonnicy w swoich ogródkach przy celach, sami przygotowywali sadzonki drzew owocowych, winnej latorośli, bukszpanu, piwonii i innych kwiatów oraz pielęgowali sad rozplanowany na planie kwater — głównie grusze, jabłonie, śliwy i wiśnie¹¹⁷. Zdarzało się, że problemy pielęgnacji drzew lub ogrodów były omawiane na kapitule klasztornej. *Zgodnie z konstytucją kamedułów przeor musiał zasięgnąć opinii ojców*

¹¹³ J. Delumeau, *Historia rajy. Ogród rozkoszy*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1992, s. 119 (cytat z: L.B. Alberti, *De Re aedificatoria*, 1452).

¹¹⁴ R. Witkowski, *Wizyta kościoła...*, op. cit., s. 241–243; S. Meškauskas, *Pažaislis...*, op. cit., s. 35–37, il. 9, 21, 22.

¹¹⁵ S. Meškauskas, *Pažaislis...*, op. cit., s. 38, il. 23.

¹¹⁶ R. Witkowski, *Wizyta kościoła...*, op. cit., s. 244.

¹¹⁷ S. Meškauskas, *Pažaislis...*, op. cit., s. 34–35, il. 20, 28; R. Witkowski, *Wizyta kościoła...*, op. cit., s. 249.

*i uzyskać ich zgodę na wycinę drzew; w 1737 roku kapituła klasztoru w Pożajściu rozważyła i zezwoliła na wycięcie dziko rosnących drzew po jednej stronie ogrodu, gdyż miały one utrudniać wzrost i ekspozycję drzew owocowych*¹¹⁸.

W połowie XVIII wieku uprawiano w Pożajściu więcej egzotycznych roślin: winogrona i orzechy, a z kwiatów — lilie i peonie. Autor przedstawił też zasady opieki nad ogrodami i zbiorami. Ojcowie wyznaczali brata kamedułę (ogrodnika), który kierował pielęgnacją zieleni, organizował wspólną pracę mnichów w ogrodzie, w zależności od pory roku i jeśli to było potrzebne oraz dbał o dostarczanie świeżych owoców do każdej celi. Nadwyżki zbiorów były sprzedawane. W 2. połowie XVIII wieku najmowano do pracy i nadzorowania ogrodów osoby z zewnątrz, które też ochraniały zbiory przed złodziejami. Na początku XIX wieku mnisi założyli plantację chmielu.

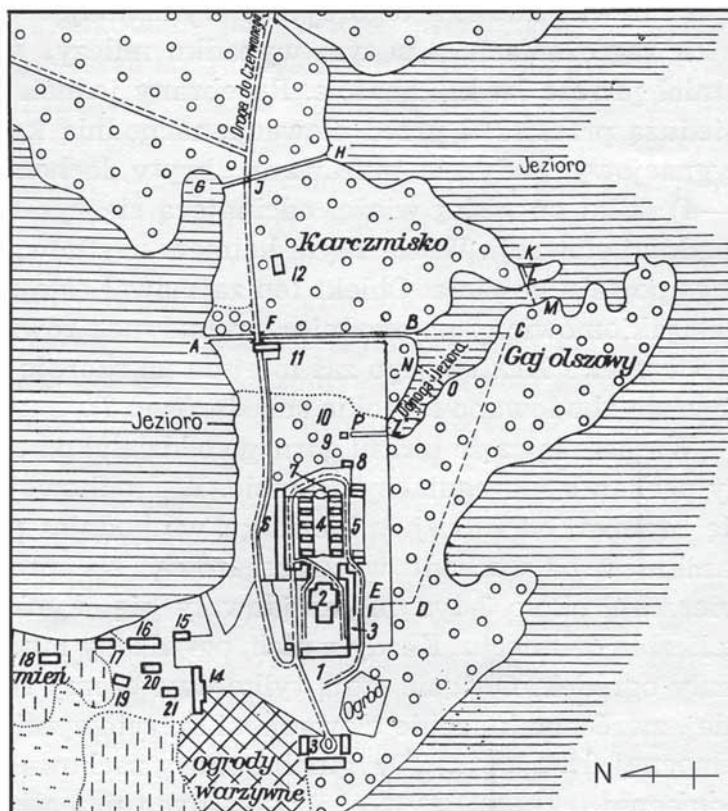
Faktycznie architektura pustelni w Pożajściu zachowała się w dobrym stanie, mimo pożaru w 1755 roku i zniszczeń — głównie na terenie eremitorium, dokonanych po zamknięciu eremu przez władze rosyjskie i opuszczeniu jej przez kamedułów w 1832 roku. W XIX wieku powiększono ogród owocowo-warzywny w kierunku północno-wschodnim do krawędzi skarpy. Obecnie dawny ogród eremitorium z trzema zachowanymi domkami pustelników, sad owocowy i ogród warzywny poddawane są rewaloryzacji. Krajobraz wokół pustelni uległ znacznej degradacji: rozebrano drewniany kościół, a teren niegdyś stanowiący charakterystyczne dla lokalizacji pustelni wzniesienie w otoczeniu puszczy od strony skarpy i rzeki Niemna został przekształcony na Zalew Kowieński. Od strony drogi z Kowna, zachowały się kamienne, granitowe pacholki, które wyznaczały początek osiowej alei do eremu, skąd widoczne były, jak i dziś w otoczeniu lasu, zabudowania klasztorne z dominującą bryłą kościoła z kopułą i wieżami.

W tym samym okresie król Jan Kazimierz być może za namową Paca funduje 6 stycznia 1667 roku w dobrach królewskich pustelnię kamedułów na wyspie jeziora **Wigry**, w borze litewskim. Po zatwierdzeniu fundacji przez sejm w tym samym roku, po uzyskaniu zgody Klemansa IV i biskupa wileńskiego, już w 1668 roku erygowano erem. Kameduli początkowo zamieszkali w dworze myśliwskim wzniesionym przez króla Władysława IV, następnie pod kierunkiem o. Franciszka Wilgi, byłego przeora eremu krakowskiego i warszawskiego wraz z zatrudnionymi miejscowymi rzemieślnikami do *trzebienia lasów i przygotowania gruntów [...] i do fabryki eremu potrzebnych*, wzniesli tymczasowy erem drewniany¹¹⁹.

Po pożarze pustelni w 1671 roku, rozpoczęto przygotowania do budowy eremu w maju 1678 roku. W 1685 roku pierwszym przeorem został o. Michał Anioł, co poświadcza fakt zakończenia budowy cel pustelniczych z ogródkami przy drewnianym kościele z 1678 roku. Budowa murowanej pustelni trwała długo — do 1693 roku, bowiem po wykarczowaniu lasu, prowadzono wielkie prace ziemne: połączono wyspę groblą ze stałym lądem oraz usypano sztuczną górę, na której na płaskim terenie rozplanowano symetryczne, osiowe założenie z kościołem w centrum [il. 22A]. Wejście na plac kościelny na górną prostok-

¹¹⁸ M. Paknys, *Pażaislio kamaldulio sodai...*, op. cit., s. 72, przypis 16, s. 75–76.

¹¹⁹ P.T. Lugano, *La Congregazione...*, op. cit., s. MB; L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 47–49; W. Kochanowski, *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, [w:] *Studia i Materiały do dziejów Suwalszczyzny*, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 143–148.

Ilustracja 22. Wigry (Polska), *Eremus Insula Wigrensis*: A — plan sytuacyjny, 1816, oprac. Z. Dydowicz, 1963. Wg: W. Kochanowski, 1965, s. 166. Ryc. 19 [z korektą autorki, 2023]. Legenda: 1 — brama w budynku *foresterii* z furcą klasztorną z lewej, 2 — kościół, 3 — rezydencja biskupa, 4 — taras górny eremitorium, 5 — taras dolny eremitorium, 6 — część gospodarcza z bramą i refektarzem od zachodu, 7 — wieża zegarowa, 8 — schody, 9 — altana, 10 — ogród górny „fruktowy i do włoszczyzny”, 11 — wjazd do Wigier, 12 — dawny zwierzyńiec; 13 — stajnie, 14–21 — oficyna i zabudowania folwarku; **B** — współczesny widok pustelni z lotu ptaka. Fot. W. Stepień, 1995, w *Archiwum Regionalnego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Łodzi*; **C** — współczesny widok na pustelnię od strony ogrodów. Fot. M. Mulitzer, 2014, s. 389, il. 6.6.29

22A **Figure 22. Wigry (Poland), *Eremus Insula Wigrensis*: A** — Site plan, 1816, developed by Z. Dydowicz, 1963. Based on W. Kochanowski, 1965, p. 166. Figure no. 19 [with author's correction, 2023]. Legend: 1. Gate in the foresterium building with the monastery door on the left; 2. Church; 3. Bishop's residence; 4. Eremitorium upper terrace; 5. Eremitorium lower terrace; 6. Farm sector with gate and refectory from the west; 7. Clock tower; 8. Staircase; 9. Arbor; 10. Upper "gateway" vegetable garden; 11. Access to Lake Wigry; 12. Former menagerie; 13. Stables; 14-21: Grange outbuildings and structures; **B** — Contemporary bird's-eye-view of the hermitage. Photograph W. Stepień, 1995, in the Archives of the Regional Center for Historical Monument Research and Documentation in Łódź; **C** — Contemporary view of the hermitage from the gardens. Photograph by M. Mulitzer, 2014, p. 389, illus. 6.6.29

kątną platformę, prowadziło schodami, przez arkadową bramę w budynku *foresterium* — jak w Pożajściu. Plac kościelny od północy otaczał mur oporowy, a od południa przylegała rezydencja biskupia, a przy niej od wschodu zapewne budynek infirmerii¹²⁰. Za kościołem i za placem (dziś z trawnikiem i krzewami) znajdowała się brama w ogrodzeniu eremitorium na osi szerokiej alei ogrodowej między dwoma rzędami po 5 cel z ogródkami po bokach, wspartych na murach oporowych. Oś alei zamykała wieża zegarowa w ogrodzie, widoczna nie tylko z terenu eremitorium, ale i od strony wjazdu do eremu. Na niższym poziomie, na tarasie wzdłuż muru oporowego od południa, położony był trzeci rząd domków pustelniczych z ogródkami. Po stronie przeciwnej od północy znajdował się dziedziniec gospodarczy z bramą wjazdową od strony zachodniej w budynku kuchni z refektarzem. Wjazd do tej części prowadził przez mostek od granicy eremu zamkniętego kanałem, dalej wzdłuż północnego brzegu jeziora i główną bramę eremu z domem furcia na położoną od strony frontowej od zachodu, z boku, poniżej schodów do bramy na plac kościelny [il. 22B].

Całe założenie zaprojektował zapewne główny architekt Michała Kazimierza Paca fundatora eremu w Pożajściu — Pietro Puttini. Natomiast kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, wzniesiony w latach 1694–1745 (po śmierci architekta) na wyznaczonym wcześniej miejscu, wykazuje powiązania z twórczością architektów ze środowiska warszawskiego, jak np. Tylmana z Gameren czy Józefa Pioli¹²¹.

Erem w Wigrach należał do najbogatszych, co potwierdza w 1715 roku posiadanie 5 folwarków, 30 wsi, miasteczka Suwałki, 28 jezior itd. Wyróżniał się też trzema wielkimi ogrodami. Poza 16 ogródkami przy celach oraz na osi eremitorium na górnym tarasie — za dzwonnica, na dolnym tarasie, poniżej muru oporowego ze schodami, znajdował się otoczony murem klauzurowym duży ogród owocowo-warzywny ze stawem połączonym z jeziorem, gdzie znajdowało się 587 drzew owocowych, 8 zagonów inspektowych i oranżeria [il. 22C]¹²².

Przy folwarku położony był od północno-zachodniej strony eremu ogród warzywno-owocowy, obsadzony 585 drzewami owocowymi, a niedaleko poniżej domu biskupiego — niewielki ogród ozdobny. Trzeci ogród — warzywniak uprawiany był poza klauzurą, przy drodze do Magdaleny. W ogrodach pracowali sami kameduli, ale pieczę nad nimi sprawował ogrodnik, ostatni Adam Witkowski. Od wschodu między murem klauzurowym a kanałem położony był zwierzyńiec, niespotykany nigdzie więcej w pustelniach.

W latach 1796–1800 rosyjskie władze zaborcze skonfiskowały majątek zakonu i usunęły kamedułów z eremu, który zaczął ulegać dewastacji. Podczas I wojny światowej

¹²⁰ *Źródła archiwalne i plan eremu w Wigrach z ogrodami*, w: W. Kochanowski, *Architektura...*, op. cit., il. 19. Por. Sytuacja klasztoru według Mapy Sztabu Generalnego, sygn. 5564; plan geodezyjny — sytuacyjny zabudowań sygn. 5565, i pomiar kościoła z 1923 roku, sygn. 5566: „Teki Ciołka”, zb. NiD oraz przekrój perspektywiczny zabudowań, rys. M. Kuzma, 1925, wg O. Sosnowskiego w zb. ZAP WA PW; M. Brykowska, *Wartości architektoniczno-przestrzenne zespołu pokamedulskiego — Eremus Silvae Aurea w Rytwianach*, [w:] *Idźcie do Źródła...*, op. cit., s. 57, il. 8.

¹²¹ W. Kochanowski, *Architektura...*, op. cit., s. 161–163; M. Karpowicz, *Isidoro Affaitati...*, op. cit., s. 90–92.

¹²² M. Ambroziewicz, *Uwagi do rekonstrukcji zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 1999, nr 5, s. 183–194, il. 1.

23B

23A

Ilustracja 23. Todi (Państwo Kościelne), *Eremo di Canonica*: A — sztych. Wg: G.M. Croce, 2015, s. 99; B — Don Winfried Leopold EC w ogródku przy celi. Fot. M. Mulitzer, 1996(?)

Figure 23. Todi (Papal States), *Eremo di Canonica*: A — Etching. Based on G. M. Croce, 2015, p. 99; B — Don Winfried Leopold EC in the garden near his cell. Photograph by M. Mulitzer, 1996(?)

został zrujnowany kościół, który w 1922 roku odbudowano według projektu Oskara Sosnowskiego. Po kolejnych zniszczeniach podczas ostatniej wojny, zespół stopniowo poddawano rewaloryzacji¹²³.

Ostatnia w Polsce została zrealizowana pustelnia w **Szańcu** z fundacji Józefa Władysława Myszkowskiego, ordynata pińczowskiego, który po zwiedzeniu Rytwian, 27 kwietnia 1725 roku uzyskał zgodę od władz zakonu w Monte Corona. Od maja 1726 roku budowę prowadził przybyły z Bielan krakowskich o. Emilian Wosiński z dwoma robotnikami. W centrum gęstego lasu wystawiono drewniany erem, rozplanowany na jednej osi: brama, plac, kościół pw. św. Józefa Oblubieńca NMP z wieżą oraz za kościołem 8 cel z ogródkami w dwóch rzędach. W zespole na placu kościelnym położony był dom gościnny, a zapewne wzdłuż kościoła budynek z refektarzem (z kuchnią obok?) i infirmerią (jak w Rytwianach). Wokół zabudowy, na terenie otoczonym murem klauzurowym, znajdowała się *tzw. puszca zakonna z dużym ogrodem warzywnym i owocowym*. Erem skasowano w 1819 roku¹²⁴.

Natomiast we Włoszech jeszcze w 1794 roku zbudowano w Todi erem Di Canonica¹²⁵. Zabudowania pustelni zostały rozciągnięte na splantowanym zbocz górskim z kościołem w centrum i wjazdem z boku, wzdłuż budynku klasztorного [il. 23A]. Z boku kościoła było położone eremitorium, z celami i ogródkami [il. 23B], natomiast przed zabudową na stoku, znajdował się wielki sad owocowy przedzielony aleją.

BAROKOWE ZAŁOŻENIA ARCHITEKTONICZNO-PRZESTRZENNE Z OGRODAMI W PUSTELNIACH KAMEDULSKICH NA OBSZARZE AUSTRO-WĘGIER

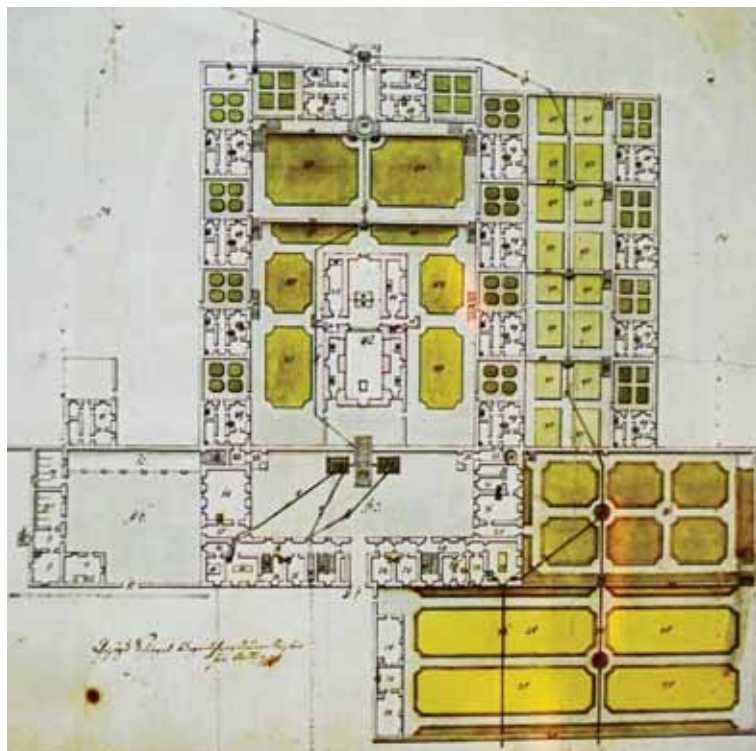
Najciekawsze pustelnie od końca XVII i w XVIII wieku realizowane na terenie Austro-Węgier wyróżniały się barokową kompozycją projektowaną przez architektów i wspinałymi ogrodami. Na zboczu góry Zabor w lasach poniżej zamku, Domenico Martinelli zaprojektował w 1692 roku z fundacji biskupa Blasius Jaklina, pustelnię kamedułów koło **Nitry** (Słowacja)¹²⁶. Budowę rozpoczęto po wykarczowaniu lasu i ukształtowaniu tarasów pod zabudowę regularnego osiowego założenia z kościołem w centrum. Wjazd prowadził z boczem południowym, by przy krzyżu skrócić na wschód przy murze ogrodu od południa, do arkadowej furty umieszczonej na osi założenia, w piętrowym budynku *foresterium*,

¹²³ Por. przypis 120 oraz materiały pomiarowe wykonane w Zakładzie Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej i projekt O. Sosnowskiego w Archiwum Akt Nowych, np.: M. Brykowska, *Założenie i architektura...*, op. cit., s. 94–95, il. 17; P. Jamski, *Rysunki dokumentacyjne małej architektury i detalu rzeźbiarskiego w kościele w Wigrach w roku 1921*, [w:] *Kameduli w Warszawie...*, op. cit., s. 361–376. Z licznych opracowań naukowo-konserwatorskich PKZ, w zbiorach WKZ w Białymstoku, por.: M. Brykowska, I. Oborska, B. Urbanowicz, *Zalecenia i wytyczne konserwatorskie do Zespołu Pokamedulskiego w Wigrach*, mps, 1986, w archiwum WKZ w Białymstoku.

¹²⁴ L. Zarewicz, *Zakon Kamedułów...*, op. cit., s. 11–28; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 296–297; F. Rusek, *Eremus Marchionals, czyli pustelnia kamedułów w Szańcu 1722–1819*. pdf

¹²⁵ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 158–159; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 88–89, 99.

¹²⁶ M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 420–235; M. Mülitzer, *Einheit und Vielfalt.../Jedność i różnorodność...*, op. cit., s. 68–69.

24 A

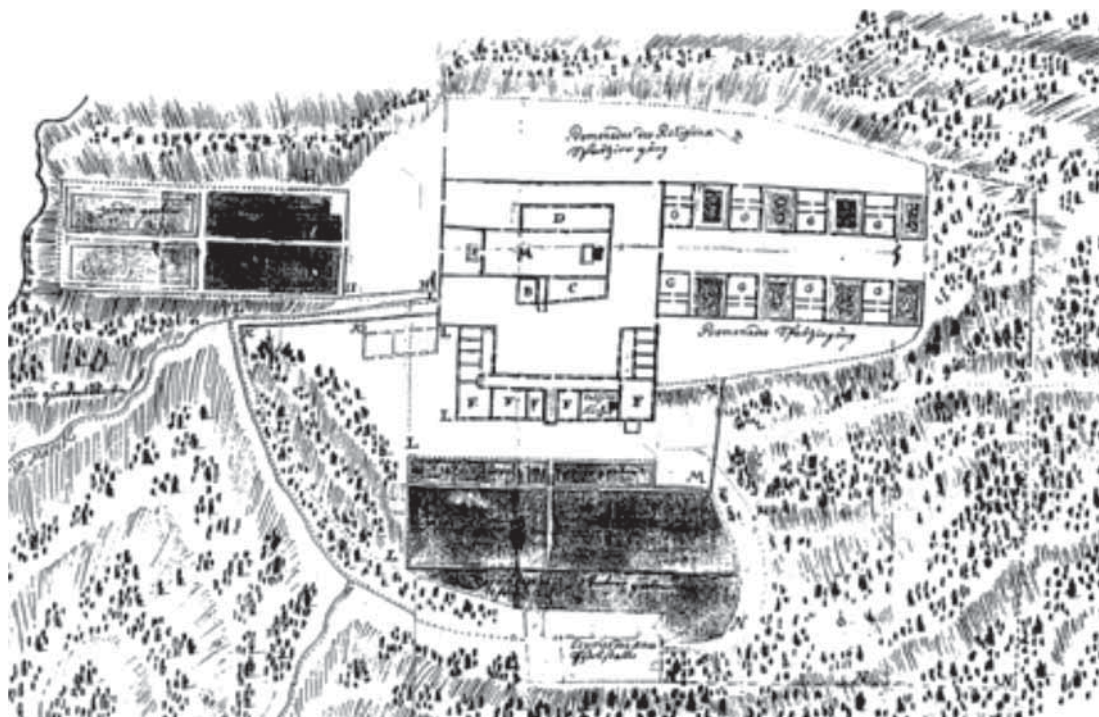
Ilustracja 24. Nitra (Słowacja), *Eremus San Josef*: A — sztych. Fot. PP. Camaldoli EC. Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 425, il. 7.2.17; B — plan zabudowy pustelni z ogrodami. Fot. M. Michalick. Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 426, il. 7.2.18

24 B

Figure 24. Nitra (Slovakia), *Eremus San Josef*: A — Etching. Photograph by PP. Camaldoli EC. Based on M. Mulitzer, 2014, p. 425, illus. 7.2.17; B — Plan of hermitage structures and gardens. Photograph by M. Michalick. Based on M. Mulitzer, 2014, p. 426, illus. 7.2.18

przy dolnym dziedzińcu. Dziedziniec ten zamknięty był od wschodu murem oporowym ze schodami lustrzanymi, a po bokach dwoma budynkami (od północy — zapewne dla braci konwersów, a po przeciwnej stronie — kuchnię z refektarzem). Wyżej położony kwadratowy plac kościelny ze schodami do kościoła, zamknięty murami po bokach i balustradą od frontu, stanowił ważny punkt widokowy na rozległy teren [il. 24A, 24B].

Ogród eremitorium ogrodzony murem z trzema bramkami, został rozplanowany na trzech osiach: na osi głównej otaczał boczne elewacje kościoła z wieżą od południa. Za kościołem położony był szeroki ogród (26 m) oddzielony murem oporowym ze schodami po bokach, które prowadziły na wyższy poziom, i dalej na kolejny taras, na którym na osi stała studnia[?] i altana widokowa, a po bokach dwie cele z ogródkami. Na dwóch bocznych osiach eremitorium, na czterech tarasach, znajdowały się po bokach dwa rzędy z 4 celami z ogródkami. Wejścia do wewnętrznych rzędów cel prowadziły z ogrodów wzdłuż elewacji kościelnych. Natomiast zewnętrzne rzędy były dostępne niezależnie, bramkami w murach zachodnich: rząd cel od północny przez podwórze gospodarcze ze stajnią i wozownią, a od południa — czyli tarasu ogrodowego, czterokwaterowego do ww. ogrodu przylegał od zachodu drugi ogród kwaterowy. W obu ogrodach w centrum znajdowały

Ilustracja 25. Landsee (Słowacja), *Eremus HL. Erzengel Michael*, plan sytuacyjny z ogrodami, 1745. Wg: M. Mulitzer, 2014, s. 430, il. 7.3.7

Figure 25. Landsee (Slovakia), *Eremus HL. Erzengel Michael*, site plan with gardens, 1745. Based on M. Mulitzer, 2014, p. 430, illus. 7.3.7

się studnie. Eremitorium z trzech stron, otaczał regularny mur z basztami ogrodowymi na narożach. Pustelnia kamedułów w Nitra, została zrealizowana nie tylko zgodnie z programem, strefami i wzorami zakonu, ale też z zasadami komponowania ogrodów w okresie odrodzenia i w XVII wieku w rezydencjach¹²⁷.

Drugą pustelnię w tym samym czasie, wybudowano z fundacji palatyna Paula I Esterhazy'ego w 1700 roku ale znacznie mniejszą, zlokalizowaną na zboczu góry, wśród lasów poniżej zamku, we wsi Landsee (Słowacja)¹²⁸. Regularne założenie na zniwelowanym terenie z kościołem w centrum, otoczone klauzurowym murem oporowym, składało się z kilku podporządkowanych głównej osi przestrzeni: kwadratowego ogrodzonego niedużego placu kościelnego, ogrodu wokół orientowanego kościoła i za ogrodzeniem, ogrodu eremitorium za kościołem z dwoma rzędami 4 cel z ogródkami po bokach [il. 25]. Na osi bramy do kościoła położony był niżej regularny dwudzielny ogrodzony ogród tarasowy, przy nim z boku od południa na skarpie prowadziły strome schody do pustelni na dziedziniec przy południowej elewacji kościoła. Po stronie przeciwnej znajdował się za eremitorium ogrodzony las na spacerowy dla ojców.

¹²⁷ G. Ciołek, *Ogrody...*, op. cit., s. 29–82.

¹²⁸ Obecnie ruina. Opis ogrodów opiera się na publikowanych planach z 1745 roku i XIX wieku oraz według rekonstrukcji w: M. Mulitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 428–435, il. 7.3.14.

Na osi poprzecznej — od południa wyznaczonej wejściem do kościoła przy wieży — położony był dziedziniec z cysterną/studnią i dwuskrzydłowym budynkiem z pokojami gościnnymi, refektarzem, kuchnią i biblioteką. Dolna kondygnacja była dostępna z niższego tarasu, z budynkami gospodarczymi od południa. Niżej na osi znajdowały się dwa tarasy ogrodowe, zapewne warzywniaki połączone schodami z budynkiem. Ogrody — sady owocowe — objęte klauzurą znajdowały się jeszcze od północy, wzdłuż całej regularnej części pustelni oraz od południa wzdłuż eremitorium.

Ciekawy był układ architektoniczny pustelni w **Czerwonym Klasztorze** w Pieninach nad Dunajcem na granicy słowacko-polskiej, ufundowany przez biskupa z Nitry Władysława Małasowskiego w 1710 roku na miejscu klasztoru opuszczonego przez kartuzów w 1567 roku¹²⁹. W nowej pustelni kamedulskiej z pewnością wykorzystano mury z założenia architektoniczno-przestrzennego kartuzji: orientowany kościół św. Antoniego w centrum, a za nim na osi kwadratowy wielki ogród eremitorium ze studnią, obudowany z trzech stron rzędami 11 domków pustelniczych z ogródkami połączonych korytarzem z kościołem. Zespół zabudowań wyróżniał się też wirydarzem i skrzydłami klasztoru z refektarzem, kuchnią i apteką od strony północnej kościoła. Po przeciwnej stronie położona była cela z ogródkiem dla przeora¹³⁰. Od frontu przylegał ogrodzony plac kościelny, z bramą przy budynku furtiana od strony podwórza gospodarczego od północy — w głębi z wejściem do ogrodu.

Ostatnia w tej grupie pustelnia została ufundowana przez grafa Josefa Esterházy'ego w **Majk** (Węgry) w 1734 roku. Projekt wykonał architekt Franz Anton Pilgram, wcześniej zatrudniony przy rozbudowie eremu na Kahlenbergu, a budowę prowadził Lászlo Radosányi, wikariusz generalny zakonu¹³¹. To zaważyło na budowaniu pustelni kamedulskiej zgodnie z przepisami i praktyką zakonu, a jednocześnie według barokowej osiowej kompozycji z placami i ogrodami [il. 26A]. Pustelnia została zlokalizowana na niedużym stoku, w głębi lasu, na regularnym planie, tradycyjnie podzielonym na dwie części. Zabudowania eremu z kościołem w centrum od północnego wschodu podporządkowano jednej osi.

Wjazd do eremu prowadził „szyją” od strony północno-wschodniej do bramy na osi założenia na półkolisty plac otoczony drzewami, a dalej przez okazałą bramę w murze, na prostokątny dziedziniec przed fasadą piętrowego domu *foresterium* z furtką na osi na plac kościelny. Przez plac prowadziła szeroka aleja z drzewami do fasady kościoła, flankowanej dwoma domkami pustelniczymi z ogródkami. Po obu stronach alej plac pokryty murawą zamykały dwa boczne skrzydła — od strony północnej z infirmerią, a od południa z kuchnią i refektarzem przy studni.

Ogród eremitorium, rozplanowano nietypowo, na planie prostokąta, z celami pustelników z ogródkami, rozmieszczonymi z czterech stron wokół kościoła: wzdłuż fasady kościoła ww. dwie cele z ogródkami, dwa rzędy po 6 cel po bokach elewacji bocznych oraz 2 cele na głównej osi, na zamknięciu założenia. Przestrzeń za kościołem wypełniały dwa

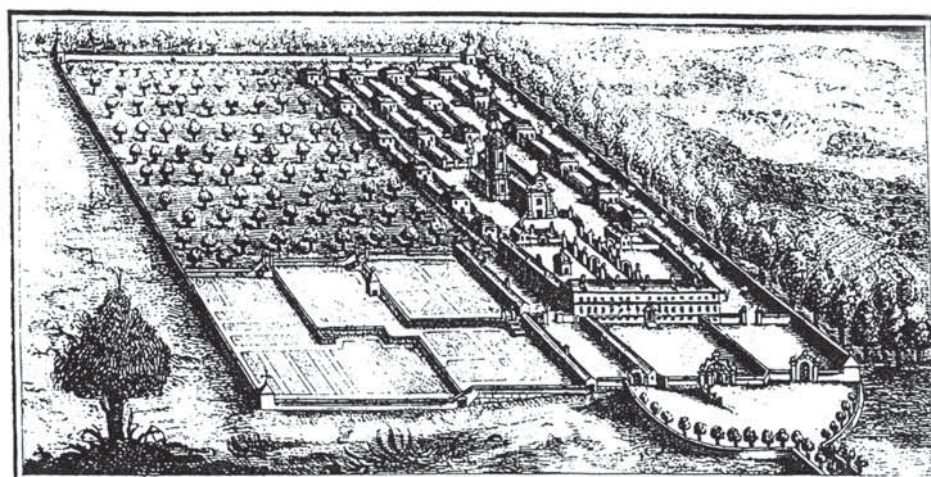
¹²⁹ Ibidem, s. 436–446.

¹³⁰ Ibidem, s. 440, 7.4.12, 7.4.14; autor przedstawił plan rekonstrukcji pustelni kartuskiej i kamedulskiej.

¹³¹ Ibidem, s. 445–447; na obrazie z widokiem pustelni jest data fundacji — 1734 rok. Por. rekonstrukcję, il. 7.5.4.

26A

26B

Eremus Camaldulensis S. Io. Nepomuceni de Maich diocesis Iaurinensis in Hungaria

Ilustracja 26. Majk (Austria), *Eremus St. Johannes Nepomuk*: A — obraz. Fot. M. Mulitzer, 2014, s. 449, il. 7.5.6; B — sztych. Fot. wg. M. Mulizer, 2014, s. 449, il. 7.5.5

Figure 26. Majk (Austria), *Eremus St. Johannes Nepomuk*: A — Painting. Photograph by M. Mulitzer, 2014, p. 449, illus.7.5.6; B — Etching. Photograph based on M. Mulizer, 2014, p. 449, illus. 7.5.5

rzędy po 3 cele z ogródkami, oddzielone od zewnętrznych rzędów trawnikami i alejami z drzewami.

Niezwykle interesująco rozplanowano ogrody od południa na długości całej regularnej zabudowy pustelni. Za częścią gospodarczą, z boku, rozmieszczono pięć ogrodów kwaterowych, tarasowych, rozdzielonych murami oporowymi ze schodami, obniżających się w kierunku południowym [il. 26B]. Najbardziej okazały był ogród ozdobny przylegający do budynku, z fontanną w centrum i studnią przy murku. Pozostałe — to ogrody warzywne i ziołowe. Za murem oporowym od zachodu równoległe do eremitorium, przylegał wielki sad owocowy, dostępny bramą z dziedzińca gospodarczego. Niewielki pas zieleni wypełniał przestrzeń od północy i od wschodu między celami z ogródkami a murem klauzururowym; za klauzurą, w lesie, położone było jezioro. Po skasowaniu pustelni w Majk w 1782 roku, do dziś zachowało się w dużym stopniu założenie architektoniczno-prze-strzenne, ale bez kościoła (poza wieżą) i ogrodów.

* * *

W XIX wieku zniesiono większość klasztorów na podstawie dekretów państwowych, we Włoszech już w okresie napoleońskim, na terenie Austro-Węgier według dekretu cesarza Józefa II oraz w Rzeczypospolitej w okresie zaborów. Z omawianej grupy 26 eremów pozostała w Polsce czynna nieprzerwanie pustelnia na Bielanych krakowskich, a we Włoszech — w Monte Rua i w Tuscolano. Ponadto kameduli odzyskali erem w Bieniszewie oraz w Rocca di Garda, gdzie zamieszkali benedyktyni z Camaldoli, a obecnie ich przełożonym jest Polak — o. Piotr Hipolit Graduszewski¹³². Pustelnie kamedułów z XVII–XVIII wieku wraz z ogrodami, przeszły do historii, ale większość z nich jest użytkowana przez władze kościelne lub świeckie, a te posiadające status zabytku, otoczone są opieką konserwatorską i rewaloryzowane łącznie z ogrodami, jak np. w Neapolu, w Wigrach, na Bielanych krakowskich i w Pożajściu. W Rytwianach „Pustelnia Złotego Lasu” [il. 27], z kościołem rektoralnym z wnętrzem o wartości muzealnej, po pracach konserwatorskich i adaptacji na cele współczesne, została uznana w 2018 roku za pomnik historii¹³³.

¹³² W XX wieku powstały jeszcze eremy Kongregacji Kamedułów Pustelników Monte Corona — dwie w Europie — we Włoszech i w Hiszpanii oraz trzy w Stanach Zjednoczonych i Wenezueli. W 1998 roku dr arch. Matthias Mülitzer zaprojektował pustelnię w Wenezueli, budowaną do 2006 roku; M. Mülitzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 62, 69–73; M. Mülitzer, *Zur Architektur von zwei Klisternebauten in Österreich und Venezuela 1986–1017 (O architekturze dwóch nowych budynków klasztornych w Austrii i Wenezueli)*, [w:] *Silva Aurea a Rytwianach 1617–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskał, Sandomierz 2021, s. 336–350.

¹³³ Rewaloryzację pustelni i prace adaptacyjne na cele sakralne i wypoczynkowe bądź terapeutyczne prowadzone są m.in. w Rytwianach pod kierunkiem ks. Rektora Wiesława Kowalewskiego od 2000 roku; ostatnie lata były poświęcone tam rewitalizacji ogrodów według projektu Zbigniewa Myczkowskiego. M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach — jako Pomnik Historii/The Hermitage of the Golden Forest in Rytwiany — as Monument of History*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego” [Protection of Cultural Heritage], 2019, nr 7, s. 25–41; K. Curyłło (red.), *Rytwiańska pustelnia wśród Pomników Historii regionu Świętokrzyskiego. Przewodnik*, opr. Zb., Sandomierz 2021, s. 30–94; *Atlas. Perła baroku w regionie*, red. ks. W. Kowalewski, T. Moskał, Rytwiany 2022 (foto ogrodów po rewaloryzacji pustelni).

PODSUMOWANIE BADAŃ NAD HISTORYCZNYMI OGRODAMI W PUSTELNIACH KAMEDUŁÓW

Ogrody w pustelniach kamedułów w XVII–XVIII wieku zakładane współzależne z architekturą, nie tylko stanowią odrębną grupę w porównaniu do zespołów w innych zakonach, ale też posiadają z nimi, jak i w obrębie wspólnoty — wiele wspólnymi cech. Niezwykle trafnie ujął problem założeń i architektury kamedułów Matthias Mülitzer w 2016 roku, podkreślając ich *jedność w różnorodności*¹³⁴. Z tego względu różnorodne dzieje i rozplanowanie ogrodów omówiono oddzielnie w każdej pustelni z uwzględnieniem ich indywidualnych cech, a jednocześnie ukazano ich zależności od reguły i tradycji kamedułów w całej kongregacji. Istotne przemiany w rozplanowaniu pustelni i architektury, mogły być zauważalne w śledzeniu ich łącznie, niezależnie od nacji. W ten sposób zespoły architektoniczno-przestrzenne polskich pustelni, lepiej przebadane, wpisały się integralnie w historię eremów włoskich i austriackich.

Najbardziej spójnym elementem założeń i architektury pustelni kamedulskich była reguła/konstytucje i przepisy władz generalnych oraz podział funkcjonalny zabudowy i ogrodów na dwie strefy klauzurowe. Pustelnie kamedułów w większości były zlokalizowane w terenie górzystym — na stokach górskich, bądź na skarpie nad rzeką (np. Bielany warszawskie, Pożajście), zawsze w oddaleniu od miasta, w gęstym lesie, zapewniającym izolację mnichom konieczną do skupienia się na modlitwie i kontemplacji. W okresie nowożytnym, według teorii renesansu i baroku, pustelnie były otwarte na przepiękny, daleki krajobraz, jak w Monte Corona i w wielu innych [il. 2B] oraz zauważalne w otoczeniu zieleni (wieże, kopuły), jak w Pożajściu i w Wigrach. Kilka pustelni, jak np. Sacro Eremo i w Rytwianach, szczelnie otoczonych lasem, było otwarte tylko na niebo [il. 7A].

Pustelnie musiały być rozplanowane odpowiednio do trybu życia kamedułów, z kościołem w centrum (w nawiązaniu do typu „laury” na Wschodzie i przepisów) oraz według wzoru Monte Corona — „ale nie większe” (1610). W latach 1634–1642 po dekrete Urbana VIII nastąpiło zbliżenie dwóch wspólnot kamedulskich — z Sacro Eremo i z Monte Corona, a macierzystym ich domem została uznana Camaldola¹³⁵. Cały obszar pustelni był zawsze ogrodzony (zgodnie z dekretem Grzegorza XV), początkowo płotem, a następnie murem klauzurowym z jedną bramą i zabudowany z podziałem na dwie strefy na płaskim terenie. Do I strefy dostępnej dla świeckich/mężczyzn (a dla kobiet w określone kilka dni w roku) należała część dojazdowa, plac kościelny z *foresterium* i oficynami od strony fasady, nawa kościoła, dom braci konwersów, apteka, teren gospodarczy z kuchnią i część ogrodów użytkowych. II strefa była dostępna tylko dla ojców kamedułów ze święceniami (zwanymi chórowymi) i nowicjuszy, którzy mieszkali w ogrodzie eremitorium w oddzielnych celach z ogródkami. Zespół położony zwykle za kościołem w odległości około 10 m, za łąką w całości był ogrodzony murem z bramkami. Do strefy tej należało też

¹³⁴ M. Mülitzer, *Einhelt und Vielfalt.../Jedność i różnorodność...*, op. cit., s. 57 i nn.

¹³⁵ Według badań: L. Conigliello, *Dzieło Wenantego Eremitę (O. Wenantego z Subiaco) we Włoszech*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskał, wyd. Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2021, s. 256–257. Na przykład o. Wenantę da Subiaco pracował dla obu Kongregacji.

prezbiterium, chór dla ojców, kapituła z biblioteką wyżej, dostępne portale w bocznych elewacjach kościoła oraz budynek infirmerii. Nawa kościoła była przeznaczona dla pustelników, którzy mieli obowiązek uczestniczenia w Eucharystii przed ołtarzem głównym, podczas gdy modlili się w chórze, w oratoriach w celach i w infirmerii.

Kameduli nie prowadzili działalności duszpasterskiej. W większości budowano kościoły zgodnie z przepisami zakonu z jedną nawę i jedną *campanillą* /wieżą zegarową z boku. Niekiedy fundatorzy wbrew zakazom zlecali jednak projekty nawy z otwartymi kaplicami bądź centralne kopułowe i centralno-podłużne (jak w kościołach „otwartych”).

Pustelnie kamedułów mogły różnić się rozplanowaniem, zależnym od konfiguracji terenu. Pierwszy erem w Monte Corona rozplanowano na splantowanym terenie i na tarasach, tylko brama wjazdowa pod górę była zakomponowana na osi kościoła. Erem Monte Rua wyróżniał się lokalizacją kościoła na wierzchołku góry i trzema poziomami tarasów wokół. Wjazd do eremu prowadził przez furtę na dolne podwórze, a dalej schodami lustrzanymi na plac kościelny, z widokiem na okolicę. Ta kompozycja była powtarzana jeszcze wiele razy (Tuscolano, Gussago, Rocca di Garda), na większych spadkach z trzema poziomami. W eremitoriach za kościołem projektowanych na tarasach, rzędy cel z ogródkami, opierano na murach oporowych (Monte Corona, Monte Rua i inne). Na stoku — zwykle od południa zakładano ogrody użytkowe. Na terenie płaskim, bądź lekko wznoszącym się w kierunku kościoła, wjazd do eremu przez teren klauzury był otoczony murem (tzw. szją) i niekiedy nasadzony drzewami (jak np. w Pożajściu).

Na placu przed kościołem z reguły budowano *foresterium* i dom fundatora, a nieraz przy nich, jak w rezydencjach, stajnie i wozownie. Realizowano dwie koncepcje zabudowy wspólnie użytkowanej przez kamedułów: przy dziedzińcach po bokach kościoła (np. Monte Corona, Bielany krakowskie, Pożajście), bądź jako wolnostojący jeden dom wielofunkcyjny, parterowy (np. Neapol, Nola, Tuscolano, Bielany warszawskie), lokalizowany na skarpie nad dolną kondygnacją użytkową przy ogrodzie.

Wszystkie przestrzenie w klasztorze wypełniała zieleń ozdobna bądź użytkowa — warzywniak z uprawą ziół i duże sady, a jeśli to było możliwe ze względów klimatycznych — winnice, gaje oliwne i figowe. Niekiedy wśród zieleni budowano oranżerie i altany. Las pełnił nie tylko rolę izolacji pustelni, ale też dostarczał budulca i opału. Często las włączany do obszaru klauzury, stanowił miejsce spacerów i medytacji pustelników¹³⁶.

Niewątpliwie na zachowanie wspólnych reguł w rozplanowaniu i architekturze wszystkich pustelni kamedulskich mieli wpływ architekci i budowniczowie zakonu, bądź ojcowie i bracia kierujący i nadzorujący proces budowy, skierowani przez władze zakonu. Oni wybierali odpowiednią lokalizację pustelni, a przy pomocy zatrudnionych miejscowych rzemieślników karczowali las i przygotowywali teren pod zabudowę na tarasach lub na jednym poziomie — czym upodabniali go do płaskiej pustyni oraz budowali pomieszczenia klasztorne.

Nie było jednego projektu wzorcowego zakonu, ale ważną rolę w projektowaniu eremów odegrał architekt kameduła o. Alessandro Secchi. Najbardziej jego dojrzały projekt

¹³⁶ Eremy budowane po uroczystości położenia kamienia węgielnego, wewnątrz murów klauzury zwieńczonych krzyżami — stanowiły *sacrum* jako miejsce sprawowania Eucharystii. W.J. Pałęcki, *Śłużba Boża...*, op. cit., s. 119; M. Brykowska, *Kościół...*, op. cit., s. 13.

z 1619 roku eremu Monte Tizzano uwzględniał teren poza klauzurą (rzekę, drogi), przepisy zakonu i nowożytną teorię architektury. Na rysunku z 1664 roku opublikowanym przez Matthiasa Muiltzera można zauważyć dwie strefy zabudowy eremu otoczone ogrodami klauzurowymi i lasem [il. 12]¹³⁷. O. Secchi jako architekt kongregacji zaprojektował pięć eremów we Włoszech (Tizzano 1, Di Centrale, Nola, Tuscolano i Gussago). Według jego koncepcji budowano pustelnie w Polsce i w Austrii — w Krakowie na Bielanych, w Rytwianach i na Kahlenbergu oraz na ich podstawie — np. w Warszawie na Bielanych i w Pożajściu.

Pierwszy budowany poza Włochami erem na Bielanych krakowskich, zapewne według projektu przewiezonego z Włoch, zakomponowany na jednej osi, składał się z obudowanego wjazdu przez furtę na plac przed kościołem w centrum, z domem fundatora i *foresterium* obok i symetrycznie po bokach — dwóch dziedzińców, a za kościołem — z łąki i eremitorium. Sami ojcowie którzy przybyli z Włoch, rozplanowali zabudowę na zniwelowanym prostokątnym terenie oraz południowe ogrody na murach oporowych na tarasach i na stokach, odpowiednio do ukształtowania otoczenia. Preferowano wzory włoskiego ogrodu renesansowego, z niewielkimi zmianami w kolejnych pustelniach w Rzeczypospolitej i na Litwie, oraz w wersji rozbudowanej przez architektów na terenie Austro-Węgier w XVIII wieku.

Również o. Sylwan Boselli, syn hrabiego z Bergamo, chociaż nie posiadał wykształcenia architektonicznego, z pewnością zdobył doświadczenie pracując z architektami, m.in. z o. Secchim i miał wpływ na rozplanowanie i architekturę kilku pustelni. O. Boselli sprawnie prowadził budowę pustelni w Rytwianach, na Kahlenbergu i w Gussago, uczestniczył w pracach na Bielanych krakowskich (1621–1624) po katastrofie budowanej kościoła i południowego skrzydła oraz w przygotowaniach do budowy eremów w Pożajściu i Bieniszewie. Przypisuje się mu także przebudowę części kościoła w Bresci. Na różnych budowach pojawiają się ci sami mnisi, biegli w zakresie organizacji prac. Dotąd nie zawsze doceniano rolę kamedułów w procesie budowania pustelni¹³⁸.

Natomiast wybitni fundatorzy mieli większy wpływ na architekturę kościołów w pustelniach (poza korpusem wokół prezbiterium objętym klauzurą papieską): papież Paolo V (Tuscolano), biskupi (Nitra, Czerwony Klasztor), cesarz (Kahlenberg), królowie (Bielany warszawskie, Wigry), magnaci (Landsee, Bielany krakowskie, Rytwiany, Pożajście)¹³⁹ i inni. W tym celu fundatorzy zatrudniali architektów Włochów, jak — Domenico Fontana, Andrea Spezza, Pietro i Carlo Puttini i Isidoro Affaitati z Albogasio, Giovanni B. Frediani z Lucci, Józef i Jakub Fontana, Domenico Martinelli, Dominik Merlini, Pietro Rossi i budowniczych, jak np. Jan Maria Spinelli. Z terenu Austro-Węgier projektowali kościoły Walenty von Saebisch, Jan Adam Stier, Franz Anton Pilgram i wielu nieznanych. To oni uwzględniając motywy fundatorów i przemiany stylowe w architekturze, realizowali nie zawsze zgodnie z modelem kościoła Monte Corona i przepisami zakonu

¹³⁷ M. Muiltzer, *Die Architektur...*, op. cit., s. 156.

¹³⁸ M. Brykowska, *Pustelnia Złotego Lasu...*, op. cit., s. 231, przypis 24; A. Bruździński, ks., *Bielany...*, op. cit., s. 49–51; M. Muiltzer, *Die Architektur...*, op. cit., por. monografie eremów; G.M. Croce, *Monasticon Coronense...*, op. cit., s. 18, 102, 108.

¹³⁹ K. Guttmejer, *Siedemnastowieczne fundacje...*, op. cit., s. 55–79; Z. Bania, *Tęczyńscy i inni wielcy fundatorzy w Rytwianach*, [w:] *Silva Aurea...*, op. cit., s. 153–162.

układy przestrzenne w nawach, jak kaplice w kościołach otwartych, bądź centralne, kopułowe nawy, a nawet wieże w fasadzie. Fundatorzy starali się niekiedy u władz generalnych kamedułów na odstępstwo od reguły ubóstwa, zatrudniając rzeźbiarzy, sztuka-
torów, jak np. Jan Baptysta Falconi (Bielany krakowskie, Rytwiany) i Giovanni Maria Merli (Pożajście) oraz malarzy, jak np. o. Wenanty z Subiaco (Rytwiany, Camaldoli i inne pustelnie we Włoszech), Michelangelo Palloni (Pożajście, Warszawa) Carlo de Prevot (Rytwiany) i Jerzy Petri (Bieniszew). Wysokim poziomem artystycznym wyróżniały się kościoły w eremach na obszarze Rzeczypospolitej.

Ogrody realizowane według zasad wprowadzonych przez benedyktynów różniły się między sobą, więcej lub mniej — rozplanowaniem, formą i roślinnością. Temat ten omówiony w artykule, w powiązaniu z układem architektoniczno-przestrzenny każdej pustelni kamedułów, wymaga dalszych studiów. Jak wiadomo, ogrody — ich forma i roślinność — zależały od warunków klimatycznych i konfiguracji terenu, a jako dzieło sztuki — od przemian stylowych. Ogrody we wszystkich pustelniach miały też wiele wątków wspólnych. Wyróżniały się treściami religijnymi, symboliką form i roślin oraz *sacrum* ogrodzonego obszaru identyfikowanego z Rajem. Temat ten odnosi się również do kartuzji i pustelni karmelitów bosych i będzie pogłębiony łącznie w części 2, w druku w następnych „Studiach”.

STRESZCZENIE

Opracowanie badań nad ogrodami w pustelniach zakonów kontemplacyjnych w XVII–XVIII wieku ukaże się w druku w dwóch częściach. Obecnie drukowana część 1, odnosi się do założeń architektoniczno-przestrzennych Kongregacji Kamedułów Pustelników Góry Koronnej, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki ogrodów, dotąd pomijanych w literaturze o dziejach zakonu. Artykuł został oparty na własnych, wieloletnich badaniach autorki i publikowanych źródłach, pracach na temat duchowości kamedułów i dziejów poszczególnych pustelni. Wprowadzenie obejmuje tematykę wspólnych źródeł powstania zakonów kontemplacyjnych w Europie — czerpaną z praktyki pustelników na Wschodzie w pierwszych wiekach chrześcijaństwa i skrót badań nad ogrodami tych zakonów. W artykule przedstawiono w układzie chronologicznym, w 4 częściach, eremy kamedułów realizowane w XVII–XVIII wieku łącznie w całej kongregacji — we Włoszech, w Rzeczypospolitej i na terenie Austro-Węgier. Uwzględniono rolę kamedułów w procesie realizacji fundacji, lokalizacji pustelni, kościoła i ogrodów oraz program, kompozycję i architekturę zależną od zakonu, jak i od fundatora. Podsumowanie wykazało zarówno wspólne cechy, jak i różnice w założeniach przestrzennych i w architekturze pustelni kamedułów. Wnioski z badań ogrodów — ich rodzaj, formy i treści, jako dzieła sztuki o głębokiej symbolice religijnej oraz *sacrum* krajobrazu, będą przedstawione, łącznie z założeniami architektoniczno-przestrzennymi kartuzji i pustelni zakonu karmelitów bosych, w części 2.

Słowa kluczowe (część 1): kameduli, ogrody, architektura sakralna, XVII–XVIII wiek, Włochy, Rzeczypospolita, Austro-Węgry

BIBLIOGRAFIA

(WYBÓR)

MATERIAŁY PUBLIKOWANE

- 24 widoków miasta Krakowa i jego okolic zdjętych z natury przez J. N. Głowackiego wraz z opisem historycznym oraz plan miasta i Okręgu, litografia Egelman, nr 18, wyd. Paris, 1836.
- Acampora Vincenzo, *I Camaldoli di Nola. Breve descrizione Storico-Artistica...*, Napoli 1904.
- Album, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 602–623.
- Ambroziewicz Maciej, *Uwagi do rekonstrukcji zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, 1999, nr 5, s. 183–194.
- Architektura w służbie duchowości pustyni*, 2014, <https://pustyniakarmelu.blogspot.com/search/label/Duchowo%C5%9B%C4%87%20pustyni> [dostęp: 14.09.2023].
- Atlas. Perła baroku w regionie*, red. ks. W. Kowalewski, T. Moskal, Rytwiany 2022.
- Bania Zbigniew, *Tęczyńscy i inni wielcy fundatorzy w Rytwianach*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, wyd. Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2021, s. 153–162.
- Bartczakowa Aldona, *Jakub Fontana architekt warszawski XVIII wieku*, PWN, Warszawa 1970.
- Baumgartner Thomas, *Die Gärten der Kartause*, [w:] *Kartause Maurerbuch*, „Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege”, 1999, z. 2/3/4, s. 555–570.
- Biskup Karol, ks., *Istotne elementy duchowości pustelniczej w pierwszych wiekach chrześcijaństwa*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, 2018, nr 27 (3), s. 211–231.
- Borromeo Carlo, *Arte Sacra /de Fabrica Ecclesie/*, Milano 1952.
- Bossi Paolo, Ceratti Alessandro, *Eremiti Camaldolesi in Italia. Luoghi, Architettura, Spiritualità*, ed. Vita e Pensiero, Milano 1993.
- Bruździński Andrzej, ks., *Bielany — ulubione miejsce Krakowa. Związki bielańskich kamedułów z Krakowem w okresie staropolskim*, „Folia Historica Cracoviensia”, 2011, vol. XVII, s. 31–78.
- Brykowska Maria, *Pustelnia Złotego Lasu*, [w:] *Sztuka około 1600*, red. T. Hrankowska, PWN, Warszawa 1974, s. 225–246.
- Brykowska Maria, *Pustelnia w Czernej*, „Biuletyn Historii Sztuki” 1981, XVIII, nr 2, s. 156–162.
- Brykowska Maria, *Kościół kamedułów na Bielanych*, seria: „Zabytki Warszawy”, Warszawa 1982.
- Brykowska Maria, *Zespół architektoniczny pustelni kamedulskiej na warszawskich Bielanych*, [w:] *Las Bielański, rezerwat przyrodniczy w Warszawie*, red. T. Baum, P. Trojan, Warszawa 1982, s. 42–64.
- Brykowska Maria, *Architektura Karmelitów Bosych w XVII–XVIII wieku*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki PAN” — Komitet Architektury i Urbanistyki, XVIII, Warszawa 1991.
- Brykowska Maria, *Wartości architektoniczno-przestrzenne zespołu pokamedulskiego — Eremus Silvae Aureae w Rytwianach*, [w:] *Idźcie do Źródła*, Materiały z sympozjum, Rytwiany 2001 (2021), s. 47–68.
- Brykowska Maria, *Metody pomiarów i badań zabytków architektury*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2003.

- Brykowska Maria, *Powrót do Lasu — miejsca ciszy, kontemplacji i refleksji, dawniej i dziś*, [w:] *II Międzynarodowa konferencja PR UIA „Miejsca duchowe”. Współczesne podróże duchowe. Fenomen turystyki religijnej XXI wieku a sacrum przestrzeni i obiektów pielgrzymkowych*, red. E. Kuryłowicz, Warszawa 2004, s. 183–192.
- Brykowska Maria, *Pustelnie i architektura zakonu kamedułów w 1. połowie XVII wieku w świetle nowych badań*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 75–97.
- Brykowska Maria, *Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach — jako Pomnik Historii/The Hermitage of the Golden Forest in Rytwiany — as Monument of History*, „Ochrona Dziedzictwa Kulturowego”/„Protection of Cultural Heritage”, 2019, nr 7, s. 25–41.
- Brykowska Maria, *Kościół w Rytwianach — w świetle praktyki i przepisów kongregacji kamedułów pustelników Monte Corona*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, wyd. Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2021, s. 198–235.
- Brykowska Maria, *Twórczość architekta Gerarda Ciołka w okresie pracy w Zakładzie Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej oraz jego metoda badań zabytkowych ogrodów*, „Studia do dziejów architektury i urbanistyki”, t. 4, red. M. Rozbicka, Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej, Warszawa 2022, s. 62–119.
- Brykowski Ryszard, *Kahlenberg i jego zabytki*, „Spotkania z Zabytkami”, 1989, I, s. 59–61.
- Ciołek Gerard, *Ogrody polskie*, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 1954.
- Ciołek Gerard, *Ogrody polskie*. Wznowienie przygotował i uzupełniające materiały napisał J. Bogdanowski, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1978.
- Conigiello Lucilla, *L'opera di Venanzio l'eremita in Italia/Dzieło Wenantego Eremity (O. Wenantego z Subiaco) we Włoszech*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1917–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, wyd. Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2021, s. 236–264.
- Crocco Augusto, *L'eremo di Camaldoli (breve guida storico-artistica)*, Tiresia, Napoli 1984.
- Croce Giuseppe M., *Monasticon Coronense I. La Congregazione Camaldolese di Monte Corona e i suoi eremi in Italia*, „Analecta Cartusiana”, 311, red. J. Hogg, S. Excoffon, A. Girard, D. Le Blévec, Salzburg 2015.
- Croce Giuseppe M., Mülitzer Matthias, *Eremo Camaldolese di Monte Rua*, „Analecta Cartusiana”, 274, ed. J. Hogg, A. Girard, D. Le Blévec, Salzburg 2011.
- Curyło Katarzyna, red., *Rytwiańska pustelnia wśród Pomników Historii regionu Świątokrzyskiego. Przewodnik*, opracowanie zbiorowe, Sandomierz 2021, s. 30–94.
- Czekaj-Słowikowski Maciej, *Ochrona krajobrazu kulturowego założeń kamedulskich i pokamedulskich w Polsce. Przegląd zagadnień i zagrożeń*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 451–464.
- Czyż Anna Sylwia, *Treści ideowe wystroju kościoła i klasztoru w Pożajściu*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 305–336.
- Delumeau Jean, *Historia rajy. Ogród rozkoszy*, przekł. E. Bąkowska, Warszawa 1992.
- Florkowscy, Marzena i Marek, *Przewodnik po eremie kamedułów na Bielanych w Krakowie*, Wydawnictwo M, Kraków 2009.

- Frigerio Salvatore, Cartoni Ubaldo, Ferrari Matteo, *Camaldoli. Note storiche spirituali artistiche*, ed. Camaldoli, 2013.
- Górecki Tomasz, *Archeological Research in the Hermitage in Tomb 1152 in Sheikh Abd el-Gurna (West Thebes)*, [w:] *Polish Archeology in the Mediterranean*, Vol. 20, 2008, s. 225–236.
- Guerquin Bohdan, *Zamki w Polsce*, Arkady, Warszawa 1974.
- Guttmejer Karol, *Siedemnastowieczne fundacje dla kamedułów w Polsce*, „*Studia nad sztuką renesansu i baroku*”, t. 8, *Fundator i dzieło w sztuce nowożytnej*, cz. 3, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, Lublin 2007, s. 55–79; tenże, tamże: *The Seventeenth-Century Fudations for the Camaldolese order in Poland (Sum.)*, s. 80–106.
- Guttmejer Karol, „*Wieczny pomnik zwycięstwa*”: *erem kamedulski na Bielanach pod Warszawa, wotum króla Władysława IV*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 113–136.
- Guttmejer Karol, *Aneksy*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 465–564.
- Herman Josef Roth, *Klostergärten aus Sicht von Botanik und Kulturgeschichte*, „*Jahrbuch Nassanischen Verein Naturkunde*”, 142, Wiesbaden 2021, s. 29–55.
- Jamski Piotr, *Rysunki dokumentacyjne małej architektury i detalu rzeźbiarskiego w kościele w Wigrach w roku 1921*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 361–376.
- Kanior Marian, OSB, *Erem San Giorgio di Garda*, „*Folia Historica Cracoviensia*”, 2002, vol. 8, s. 107–111.
- Karpowicz Mariusz, *Artyści włoscy w Pożajściu. Pietro Puttini i Giovanni Merli*, „*Rocznik Historii Sztuki*”, 1995, nr 20, s. 317–334.
- Karpowicz Mariusz, *Isidoro Affaita (1622–1684) Architetto valsoldese in Polonia*, Comune di Valsolda, 2009.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. III, *województwo kieleckie*, red. J.Z. Łoziński, B. Wolff, z. 11, *Powiat sandomierski*, opr. J.Z. Łoziński, T. Przytkowski, Instytut Sztuki PAN (IS PAN), Warszawa 1962, s. 41–47 [rys. planu pustelni w Rytwianach — M. Brykowska].
- Kłoczowski Jerzy, *Zakony męskie w Polsce w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Kościół w Polsce*, t. 2, *Wiek XVI–XVIII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1969.
- Kłoczowski Jerzy, *Od pustelni do wspólnoty*, Czytelnik, Warszawa 1987.
- Kochanowski Wacław, *Architektura zespołu pokamedulskiego w Wigrach*, [w:] „*Studia i Materiały do dziejów Suwalszczyzny*”, red. J. Antoniewicz, Białystok 1965, s. 139–174.
- Koralewski Janusz W., *Pustelnia Złotego Lasu*, Rytwiany 2012.
- Kret Wojciech, *Problematyka artystyczna kościoła OO. Kamedułów na Bielanach pod Krakowem*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, 1967, t. XII, z. 3–4, s. 23–55.
- Królikowski Jeremi, *Sakralne widzenie krajobrazu/Sacral Vision Landscape*, „*Sacrum w krajobrazie*”, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Nr 17*, Komisja Krajobrazu Kulturowego, Sosnowiec 2012, s. 41–46.
- Lugano Placido L., *La Congregazione Camaldolese degli Eremiti di Monte Corona*, Roma-Frascati 1908.
- Lubomirski Stanisław Herakliusz, *Rozmowy Artaksesa i Ewandra*, wyd. J. Dabrowska-Kojko, Warszawa 2006 („*Biblioteka Pisarzy Polskich*”, 32).

- Łoza Stanisław, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
- Ługowski Piotr, *Fontana i Dominik Merlini a rokokowa faza budowy kościoła na Bielanych w Warszawie*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 137–151.
- Łyczak Monika, Książczyńska Agnieszka, *Kamedulski erem „Pustelnia Złotego Lasu” w Rytwianach w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Silva Aurea w Rytwianach 1517–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, Muzeum Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, Sandomierz 2021, s. 153–197.
- Majdecki Longin, *Historia ogrodów*, t. I, *Od Starożytności do Baroku* (wyd. I, 1978), Zmiany i uzupełnienia A. Majdecka-Strzeżek, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Małkiewicz Adam, *Zespół architektoniczny na Bielanych pod Krakowem*, Prace z Historii Sztuki, „Zeszyty Naukowe UJ”, Kraków 1962, nr 43, s. 143–186.
- Małkiewicz Adam, *Z historycznej i artystycznej problematyki kościoła kamedułów na Bielanych pod Krakowem*, Prace z Historii Sztuki, „Zeszyty Naukowe UJ”, Kraków 1972, nr 10, s. 83–108.
- Meškauskas Statys, *Pažaislis*, „Mintis”, Vilnius 1983.
- Milecka Małgorzata, *Średniowieczne dziedzictwo sztuki ogrodowej klasztorów europejskich*, „Hereditas Monasteriorum”, 2012, nr 1, s. 31–56, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Hereditas_Monasteriorum/Hereditas_Monasteriorum-r_2012-t1/Hereditas_Monasteriorum-s31-56.pdf [dostęp: 6.10.2019].
- Milecka Małgorzata, Malawski Seweryn, *Ogrody klasztorne w krajobrazie historycznym Lublina*, Lublin 2022, s. 2–62.
- Miłobędzki Adam, *Architektura Polska XVII wieku*, [w:] *Dzieje Sztuki Polskiej*, t.4, *Sztuka polska XVII wieku*, cz. 1, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1980.
- Mittarelli Johannes Benedicto, Costadoni Anselmo, *Annales Camaldulenses Ordinis Sancti Benedicti...*, vol. 8, Venetiis 1764, t. VIII, IX, XXVI.
- Mitkowska Anna, *Rozważania o wartościowaniu ogrodów*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. B. Szmygin, Lublin 2012, s. 121–134.
- Mojżyn Norbert, *Rajski ogród jako topos szczęścia w chrześcijaństwie komunikacji kulturowej/ A Paradise Garden as the Top of Happiness, in Christian Cultural Communication*, „Kultura-media-teologia”, 2018, nr 34, s. 28–61, https://kmt.uksw.edu.pl/media/pdf/kmt_34_02_mojzyn.pdf [dostęp: 5.09.2022].
- Mulitzer Matthias, *Eremitischer Klosterbau im Vergleich*, [w:] *The Mystical Tradition and the Cartusians*, „Analecta Cartusiana”, red. J. Hogg, vol. 13, Salzburg 1997 [b.s.].
- Mulitzer Matthias, *Die Architektur der Kameldulenser Eremiten von Monte Corona in Europa (Monasticon Coronese II)*, „Analecta Cartusiana”, 311, Salzburg–Wien 2014.
- Mulitzer Matthias, *Einheit und Vielfalt in der Klosterarchitektur der Kameldulenser von Monte Corona/Jedność i różnorodność architektury klasztornej kamedułów kongregacji Monte Corona*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 27–74.
- Mulitzer Matthias, *Zur Architektur von zwei Klisternebauten in Osterreich und Venezuela 1986–2017 (O architekturze dwóch nowych budynków klasztornych w Austrii i Wenezueli)*, [w:] *Silva Aurea a Rytwianach 1617–2017. Studia z dziejów kościoła i eremu*, red. ks. T. Moskal, Sandomierz 2021, s. 336–359.

- Myczkowski Zbigniew [nt. ogrodów na Bielanych krakowskich i w Rytwianach], [w:] *400 lat Pustelni Złotego Lasu w Rytwianach, 1617–2017*, red. ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek, Rytwiany 2017, s. 76–78.
- Myczkowski Zbigniew, *Krajobraz kulturowy — fenomen integracji dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego*, „Wiadomości Konserwatorskie”, 2018, nr 56, Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków, red. K. Kuśnierz, Warszawa–Kraków, s. 70–87.
- Myszka-Stąpór Izabela, *Elementy ogrodowe. Ich forma, funkcja i znaczenie. Monografia*, red. J. Ryłke, B.J. Gawryszewska, Wydawnictwo Sztuka Ogrodu. Sztuka Krajobrazu, 3, 2014, s. 166–175, <https://www.sztukakrajobrazu.pl/nr32014.pdf> [dostęp: 4.08.2021].
- Niewalda Waldemar, *Badania architektoniczne w zespole klasztoru OO. Kamedułów na Bielanych w Krakowie*, „Krakowska Teka Konserwatorska”, 2010, t. 8, s. 31–65.
- Paknys Mindaugas, *Nowe źródła o artystach w Pożajściu w kręgu mecenatu Krzysztofa Zygmunta Paca*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 2000, nr 62 (1–2), s. 153–159.
- Paknys Mindaugas, *Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravino istorija*, Mokslinė monografija, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, Vilnius, 2013 (streszczenie: <https://www.lituanistika.lt/content/95121.pdf> [dostęp: 20.11.2022]).
- Paczuska Anna, *Zielnik klasztorny. Sekrety Bożej apteki*, www.zielnik-klasztorny-anna-paczuska.pdf [dostęp: 10.09.2019].
- Paknys Mindaugas, *Pažaislio kamaldulio sodai*, „Acta Academiae Artium Vilmensis”, 2018, t. 88–89, s. 69–75, [https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20\(ivadas\).pdf](https://www.lkti.lt/uploads/Leidiniai/2020/Pazaislio%20eremas%20kamalduliu%20vienuolyno%20istorija%20(ivadas).pdf) [dostęp: 10.01.2023].
- Pałęcki Waldemar Jan, MSF, *Stużba Boża kamedułów polskich ...*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2012.
- Pustelnia Złotego Lasu w Rytwianach, 1617–2017*, red. ks. W. Kowalewski, K. Curyło, B. Jelonek, Rytwiany 2017.
- Reguła św. Benedykta i Konstytucje Zgromadzenia Kamedułów Pustelników Góry Koronne. Przejrzane i uzupełnione przez Ojca Św. Klemensa IX*, Kraków 1912.
- La Riserta naturale biogenetica di camaldoli 1012–2012. Mille anni de rapporto uomo — foresta*, red. A. Bottecci, Camaldoli, Millenario.
- Rojkowska-Tasak Halina, Wyszyńska Elżbieta, *Bielany w Krakowie od razu zbudowano. Wyniki badań archeologiczno-konserwatorskich w klasztorze oo. kamedułów z lat 2005–2011, [w:] Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 257–283.
- Rotter Lucyna, *Architektura i wystrój eremów kamedulskich w świetle prawodawstwa zakonnego*, „Foliae Historiae Cracoviensis” 2005, nr 11, s. 73–86.
- Rusek Franciszek, *Eremus Marchionals, czyli pustelnia kamedułów w Szańcu 1722–1819*, <https://www.bsck.busko.pl/turystyka/historia/342-eremus-marchionalis.html> [dostęp: 2.03.2022].
- Schüllner Simone, *Die Gartenkultur der Kartäuser unter besonderer Berücksichtigung der Kartausen im Rheinland*, „Analecta Cartusiana”, 303, red. S. Excollen, A. Girard, De Le Blavec, Salzburg 2014.
- Siewniak Marek, Mitkowska Anna, *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Oficyna Wydawnicza Rytm, Warszawa 1998.

- Sito Jakub, *Rokokowe stiuki w kościele kamedułów na Bielanach w Warszawie*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanach*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 143–164.
- Skawiński Kazimierz, ks., *Ideał życia pustelniczego w zakonie kamedułów*, [w:] *Idźcie do Źródła. 2001*, Materiały z sympozjum, red. W. Kowalewski, ks., II wyd., Rytwiiany 2021, s. 14–46.
- Szafrańska Małgorzata, *Człowiek w renesansowym ogrodzie*, Wydawnictwo Miniatura, Kraków 2011.
- Szołdrski Władysław, *Historia Kościoła i Cudownego Obrazu Najświętszej Marii Panny w Tucho-
wie*, Cieszyn 1920.
- Šinkūnaitė Laima, *Baroko pilnatis Pažaislio vienuolyno ansamblyje*, „Darbai ir dienos”, 2001, t. 26, s. 7–28.
- Śliwińska Dorota, *Zespół zabudowy eremitorium oo. kamedułów na Bielanach — stan zachowania oryginału*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanach*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 193–248.
- Śliwińska Dorota, *Kalendarium*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Biela-
nach*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 565–578.
- Świdrak Marek, *Uwagi na temat fundacji kościelnych w Kłobucku i Krzepicach*, [w:] *Sztuka Polski Środkowej. Studia VI. Sztuka nowożytna*, red. A. Barczyk, Gryglewski, Łódź 2016, s. 110–111.
- Tomkowicz Stanisław, *Bielany*, („Biblioteka krakowska”, 26), Kraków 1904.
- Tomkowicz Stanisław, *Bielany*, „Tekę Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, 1906, nr 2, III, Powiat krakowski, s. 6–52.
- Wanat Benignus Józef, *Paralelizm wartości ideowych, artystycznych i przestrzennych eremu oo. Kamedułów na Bielanach w Krakowie z pustelnią karmelitów bosych w Czernej do końca XVIII wieku*, „Folia Historia Cracoviensis”, 2015, vol. 11, s. 91–116.
- Witkowski Rafał, *Wizyta kościoła i eremu Pożajskiego WW. Ichmościów księży kamedułów w roku 1797 miesiąca augusta 3-ciego dnia. 2014*, [Witkowski Rafał, *Pažaislio kamaldulty vienuolyno ir bažnyčios 1797 metų rugpjūčio 3 dienos vizitacija*, „Bažnyčios istorijos studijos”, 2014, t. 7, Vilnius, s. 193–290].
- Witkowski Rafał, *Duchowość kamedułów kongregacji Monte Corona. Wprowadzenie do problematyki*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanach*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 11–18.
- Zachariasz Agata, *Piękno i użyteczność — o sztuce uprawy roślin użytkowych*, „Czasopismo Techniczne”, 2012, z. 30, „Architektura”, 2012, z. 8.A, s. 27–39.
- Zachariasz Agata, *Sacrum i ogród — wzniosłość i genius loci*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, 2013, nr 22, Sosnowiec, s. 113–127.
- Zarewicz Ludwik, *Zakon Kamedułów. Jego fundacje i dziejowe wspomnienia w Polsce i na Litwie* [...], Kraków 1871, <http://www.wbc.poznan.pl/libra> [dostęp: 2019–2023].
- Żmudziński Jerzy, *Sala z widokami klasztorów kamedulskich i portretami fundatorów w budynku tzw. foresterii (lub Domu Królewskiego, później zwanego Schindlerówką) w klasztorze Kamedułów na Bielanach w Krakowie (połowa XVIII w.)*, „Biuletyn Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa”, 2009/2010, nr 59, s. 167–172.
- Żmudziński Jerzy, *Rezydencjonalne aspekty początkowych dziejów budowy klasztoru kamedułów na Bielanach w Krakowie*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016. 375 lat eremu na Bielanach*, red. K. Guttmejer, A.S. Czyż, Miasto stołeczne Warszawa, Warszawa 2016, s. 249–255.

MATERIAŁY NIEPUBLIKOWANE

- Brykowska Maria, *Nowożytny zespoły sakralne 1. połowy wieku XVII w Polsce*, rozprawa doktorska na Wydziale Architektury PW pod kierunkiem doc. dr A. Miłobędzkiego, Warszawa 1966.
- Brykowska Maria, *Erem w Pożajściu. Barokowy, architektoniczny zespół sakralny w ogrodach*, mps [w druku: „Barok” — UW], Warszawa 2023.
- Brykowska Maria, Brykowski Ryszard, *Studium naukowo-historyczne do prac konserwatorskich przy tzw. Eremie Tęczyńskiego, w klasztorze pokamedulskim w RYTWIANACH*, mps PKZ, o/Warszawa, w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Kielcach, Warszawa 1959.
- Brykowska Maria, Oborska Irena, Urbanowicz Bohdan, *Zalecenia i wytyczne konserwatorskie do Zespołu Pokamedulskiego w Wigrach*, mps w archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Białymstoku, 1986.
- Ciołek Gerard, *Założenia klasztorów ogrodów w Polsce od X do XIX wieku*, materiały zgromadzone zostały w latach 1938–1966 r., „Teki Ciołka” rkps/mps, w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa.
- Opus P.P. Placidi Perusini... da vita insignorum eremitatum et historiae eremorum Camaldulensium...* [przed 1652], rkps, w archiwum Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie, sygn. 3146; mf BN.
- Potocka Halina, *Ukształtowanie przestrzenne i zabytki Bielan*, mps, w archiwum Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego, nr 170, Warszawa 1952.